

Van

LEREN VOOR DUURZAME

agenderen

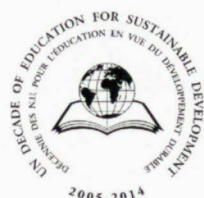
ONTWIKKELING 2008-2011

naar

UITVOERINGSPLAN VOOR

doen!

HET VERVOLGPROGRAMMA

“enough, for all, forever”

Charles Hopkins

“empower our people to make the right choices”

Enver Surty

Definitieve versie februari 2008

Inhoud

Samenvatting	5
Hoofdstuk 1 Duurzaam moet je doen!	9
1.1 Groeiende urgentie	9
1.2 Programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling	9
1.3 Vervolgprogramma Leren voor Duurzame Ontwikkeling 2008 – 2011	12
Hoofdstuk 2 Naar een nieuwe fase van duurzame ontwikkeling	13
2.1 Beleidscontext: duurzaamheid als rode draad	13
2.1.1 Nationale beleidsdocumenten	13
2.1.2 Internationale context	16
2.2 Maatschappelijke context	17
Hoofdstuk 3 Uitgangpunten vervolgprogramma	19
3.1 Evaluatie LvDO 2004 - 2007	19
3.2 Ambitie: van agenderen naar doen	22
3.3 Verschillende scenario's: voortzetten of uitbreiden?	27
Hoofdstuk 4 Programma LvDO 2008-2011	29
4.1 Algemene doelstelling	29
4.2 Uitwerking doelstelling per pijler	29
4.2.1 Pijler 1: lerende individuen	29
4.2.2 Pijler 2: lerende organisaties	31
4.2.3 Pijler 3: lerende samenleving	34
4.2.4 LvDO Internationaal	37
4.3 Programmabrede activiteiten	39
4.3.1 Kennisontwikkeling en onderzoeksagenda	39
4.3.2 Kennisoverdracht en -verankering	40
4.4.3 Communicatie	41
4.4.4 Monitoring en evaluatie	42
Hoofdstuk 5 Organisatie	45
Hoofdstuk 6 Financiën	47
6.1 Activiteiten Programma LvDO 2008-2011 per pijler en in scenario's	47
6.2 Samenvattend overzicht in scenario's	52
6.3 Overzicht financiële dekking basispakket door LvDO-partners	52
Bijlagen	53
- LvDO in relatie tot actueel beleid duurzame ontwikkeling	53

Samenvatting

Duurzame Ontwikkeling is de afgelopen jaren in rap tempo gestegen op de maatschappelijke en politieke agenda. Het discours komt nu in een nieuwe fase. Na een periode van 'laat 1000 bloemen bloeien' is het noodzakelijk dat er échte keuzes gemaakt worden. Keuzes die eerder en dieper ingrijpen dan tot nu toe het geval was. Daarnaast is kritische massa nodig: steeds meer mensen moeten duurzame ontwikkeling praktisch vormgeven. 'Duurzaam moet je doen' is het motto waarmee het Kabinet Balkenende IV een flinke stap zet op de weg van duurzame ontwikkeling. Betrokkenheid van bestuurlijke en maatschappelijke actoren bij dit proces vraagt om motivatie en competenties om duurzaamheid te verankeren in keuzes en gedrag.

Het instrument 'Leren' is cruciaal om tot een duurzame samenleving te geraken. Het draagt bij aan sturing en versnelling van het veranderingsproces. Het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling ondersteunt de ambities, wensen en behoeften van bestuur en maatschappij, omdat het verbinding legt tussen maatschappelijke activiteiten en beleidsprocessen op dit gebied.

Uit een tussentijdse evaluatie¹ van het programma 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling – van Marge naar Mainstream – 2004-2007' blijkt dat het programma goed op koers ligt. De resultaten van het programma tot nu toe, de urgentie van duurzaamheidsvraagstukken, de maatschappelijke behoefte en de ambitie van het huidige Kabinet, vormen aanleiding om aan een vervolgprogramma te werken. Daarbij gaat het om het daadwerkelijk in beweging krijgen van veel mensen. Met andere woorden: 'Van agenderen naar doen!'

Leren voor Duurzame Ontwikkeling is gefundeerd op drie pijlers. **Pijler 1, 'lerende individuen'** heeft als doelstelling: 'Alle scholieren en studenten zijn aan het eind van hun schoolloopbaan in staat om actief bij te dragen aan duurzame ontwikkeling'. **Pijler 2, 'lerende organisaties'** richt zich op het stimuleren en ondersteunen van een verandering naar duurzame ontwikkeling binnen overheidsorganisaties, met als resultaat dat ambtenaren beschikken over inzicht en competenties om besluitvorming én ecologisch, én sociaal, én economisch verantwoord te laten zijn en daarbij afwenteling in ruimte (mondiale dimensie) en tijd (tijd-dimensie) te voorkomen. In **pijler 3, 'lerende samenleving'** draait het om het betrekken van meer burgers, professionals en organisaties als

¹ EIM: Goed op weg?, Tussentijdse evaluatie Leren voor Duurzame Ontwikkeling, april 2007

deelnemer aan duurzaamheidsprojecten. Eindresultaat hier is dat betere (meer duurzame) besluitvorming plaatsvindt in interactieve (beleids)processen. De deelnemers aan het proces (burgers en professionals) hebben inzicht en competenties ontwikkeld om ook op andere momenten meer duurzame keuzes te maken.

Binnen de drie pijlers wordt aan de doelstellingen gewerkt door voortzetting van de huidige activiteiten, uiteraard met doorvoering van de verbeterpunten die de evaluatie aan het licht heeft gebracht. Om het tempo en de effectiviteit van de inspanningen ten opzichte van de doelstellingen verder op te voeren, is het echter wenselijk dat binnen de pijlers ruimte komt voor **vernieuwing en verbreding**. Dit zou leiden tot activiteiten die specifiek gericht zijn op:

- Inhoudelijke vernieuwing door bij alle activiteiten te werken aan kennis en competenties die leiden tot 'meesterschap in duurzame ontwikkeling';
- Uitbreiding van het bereik: meer mensen betrekken dan in voorgaande jaren;
- Meer aandacht voor 'leren' als instrument: verankeren 'leren voor duurzame ontwikkeling' in organisatie, beleid en proces;
- Meer vraagsturing door de veranderopgave van bestuurlijke en maatschappelijke partijen zo concreet en zo goed mogelijk te ondersteunen;
- Meer aandacht voor het verbinden van bestuur en maatschappij en het creëren van allianties en netwerken;
- Meer uitwisseling en samenspel tussen de pijlers door dit te verankeren in de organisatie van het programma.

Om ruimte te creëren voor de uitbreiding van taken zijn meer middelen nodig, dan die het programma regulier ter beschikking staan. Er zal daarom voortdurend worden gezocht naar mogelijkheden om het programma te versterken.

Leren voor Duurzame Ontwikkeling 2008-2011 richt zich, meer dan voorheen, op internationale activiteiten. Belangrijkste doelstelling van '**LvDO Internationaal**' is het stimuleren van bewustwording van de mondiale dimensie (binnen de activiteiten in alle pijlers), waaronder de armoedeproblematiek en de Millennium Development Goals. Daarnaast wordt binnen dit cluster gewerkt aan:

- Actieve bijdrage aan de internationale uitwisseling en dialoog op het gebied van Education for Sustainable Development (ESD) o.a. in relatie met EU, UNECE, UNESCO;
- Versterking ESD bij internationaal opererende organisaties;
- Ondersteuning en uitvoering van ESD in ontwikkelingslanden (op aanvraag).

Voor het hele programma speelt Kennisontwikkeling en Kennisoverdracht een belangrijke rol. Onderzoek leidt tot nieuwe inzichten en nieuwe kennis. De kennisontwikkeling wordt opgezet en uitgevoerd vóór en mét de direct betrokkenen bij het programma, professionals uit wetenschap, bedrijfsleven, kennisinstellingen en maatschappelijk middenveld: *learning by doing*. De in het programma ontwikkelde kennis wordt op maat via daartoe geëigende kanalen verspreid. Andere programmabrede activiteiten zijn Communicatie en Monitoring/Evaluatie.

Aansturing van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling is in handen van een stuurgroep. Hierin hebben de vertegenwoordigers van alle partners zitting, te weten: de ministeries van LNV, VROM, EZ, V&W, VWS, OCW, BuZa en AZ; alle provincies, vertegenwoordigd door het Inter Provinciaal Overlegorgaan; de waterschappen, vertegenwoordigd door de Unie van Waterschappen en bijzondere agendaleden vanuit UNESCO en NCDO. De minister van LNV treedt op als coördinerend bewindspersoon.

Het programma wordt uitgevoerd door het programmabureau van SenterNovem.

Hoofdstuk 1

Duurzaam moet je doen!

1.1 Groeiende urgentie

Een toenemend aantal mensen voelt zich betrokken bij duurzame ontwikkeling. Het wordt ook steeds meer *bon ton* om bij die groep mensen te horen. Werden ze ooit beschouwd als lastige critici van een prettig en comfortabel leven, opeens behoren ze tot een maatschappelijke en politieke elite die serieus genomen wordt. Ze bevinden zich in goed gezelschap: Bill Clinton, Al Gore, Ruud Lubbers, Bono: het zijn niet de minsten die zich inzetten voor een beter milieu en een rechtvaardiger wereld.

De urgentie is dan ook groot. Wereldwijd wordt gezocht naar oplossingen voor vraagstukken op het gebied van klimaatverandering; sociale ongelijkheid; aantasting van ecosystemen en biodiversiteit; honger; gebrek aan onderwijs en goede gezondheidszorg voor miljarden mensen. Dat het belangrijk is om actief aan oplossingen te werken voor deze vraagstukken wordt breed gevoeld. Wereldwijd en nationaal worden afspraken gemaakt, met de ambitie om de kwaliteit van economie, sociale ontwikkeling, natuur en milieu te verbeteren zonder dat dit welvaart en welzijn van generaties na ons compromitteert. Ook het aantal maatschappelijke initiatieven op dit terrein neemt toe. Steeds meer Nederlanders van naam en faam zetten zich in voor een duurzame wereld.

Het toenemende gevoel van urgentie heeft duurzaamheid een prominente plaats gegeven in het Coalitieakkoord en het Beleidsprogramma van het kabinet Balkende IV. De zorg voor een duurzame leefomgeving is een belangrijke pijler onder het kabinetsbeleid. 'Duurzaam moet je doen!' valt in het beleidsprogramma te lezen, dat het belang en urgentie van een omslag naar duurzaam handelen onderstreept. In het daarmee samenhangende veranderingsproces speelt 'leren' een belangrijke rol. Al in zijn brief aan de Tweede Kamer van 22 december 2005 signaleerde minister-president Balkenende: 'duurzame ontwikkeling is een leerproces'. Gezien de duurzaamheidsambities van dit kabinet krijgt dit steeds meer betekenis.

1.2 Programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling

Na eerdere educatieve meerjarenprogramma's over natuur, milieu en duurzame ontwikkeling, start in 2004 het vierjarig Programma **Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO)**².

² In de tekst wordt vanaf dit punt gesproken over LvDO als het programma wordt bedoeld. Als het gaat om 'leren' als functie of als instrument wordt de term 'leren voor duurzame ontwikkeling' voluit gebezigd.

De inhoud van dit programma ten opzichte van de voorgangers kenmerkt zich door de verbreding van 'milieu' naar economische en sociale thema's. Doelstelling is om *door het realiseren van sociale leerprocessen op verschillende niveaus in de samenleving duurzame ontwikkeling van de marge naar de mainstream*³ te brengen. Voor een efficiënte uitvoering is het programma ingericht met drie pijlers:

Pijler 1: lerende individuen, met een focus op onderwijs;

Pijler 2: lerende organisaties, met een focus op de overheid;

Pijler 3: lerende samenleving, waarbij initiatieven uit de samenleving centraal staan.

Binnen de drie pijlers organiseert het programma leerprocessen, gericht op het vinden van nieuwe oplossingen die bijdragen aan betere condities op tegelijkertijd ecologisch, economisch en sociaal-cultureel terrein, zonder dat negatieve effecten worden afgewenteld op generaties na ons of op andere plaatsen op deze wereld. Beoogd resultaat van het leerproces is dat de deelnemers in staat zijn om een integrale afweging te maken tussen de belangen van people, planet en profit. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan:

1. De mondiale dimensie

Duurzame ontwikkeling is per definitie een mondiale opgave, al realiseren we ons dat vaak onvoldoende. De armoede in een groot deel van de wereld; de uitputting van natuurlijke hulpbronnen door slechts een beperkt deel van de wereldbevolking; de opwarming van de aarde, met de zeer ernstige gevolgen voor ontwikkelingslanden; het zijn slechts een paar voorbeelden van de onrechtvaardige verdeling van lasten en lusten in de moderne wereld. 'Leren voor duurzame ontwikkeling' betekent ook bewustzijn ontwikkelen voor onderwerpen

Minister van Ardenne
(Ontwikkelingssamenwerking)
ontvangt een krant over
de mondiale dimensie van
duurzaamheid uit handen
van stuurgroepvoorzitter
Jacques Bakker (LNV).
(9 november 2006)

³ Mainstream: de hoofdstroom; Mainstreamen: in de hoofdstroom brengen.

die nauw gerelateerd zijn aan het armoedevraagstuk: schoon drinkwater, natuurlijke hulpbronnen, biodiversiteit, klimaatverandering, etc. Op die manier draagt het programma bij aan een besef van verantwoordelijkheid voor duurzame oplossingen voor mondiale vraagstukken.

2. De tijd-dimensie

Hoewel veruit de meeste mensen hun kinderen al het geluk in de wereld gunnen, prevaleert toch vaak het korte termijn eigenbelang in besluitvorming. De gevolgen van onze huidige levensstijl, tot uiting komend in de vorm van afvalproblematiek, klimaatverandering, energiegebruik etc. worden afgewenteld op toekomstige generaties. 'Leren voor duurzame ontwikkeling' draagt bij aan bewustwording van de gevolgen van huidige activiteiten voor de wereld in de toekomst. Op die manier stimuleert LvDO dat de langere termijn in besluitvorming wordt meegenomen.

3. Participatie

Een besluit wordt sterker en beter uitvoerbaar, naarmate meer mensen zich er betrokken bij en verantwoordelijk voor voelen. Het betrekken van meerdere invalshoeken leidt tot een meer duurzame besluitvorming. 'Leren voor duurzame ontwikkeling' stimuleert het bewustzijn van het belang van participatief werken.

'Leren voor duurzame ontwikkeling' ondersteunt en versterkt een (maatschappelijk) veranderingsproces omdat het zich richt op waardenontwikkeling, kennis en competenties. Hierdoor

1. raken individuen en organisaties vertrouwd met het proces van duurzame besluitvorming;
2. verbetert de kwaliteit van actuele besluitvorming;
3. is hetgeen geleerd wordt zowel situationeel als generiek toepasbaar: deelnemers aan een besluitvormingsproces kunnen hun leerervaring ook inzetten op andere momenten en in andere situaties;
4. zijn mensen steeds beter in staat om zelf een bijdrage te leveren aan vraagstukken en uitdagingen in een wereld die zich steeds duurzamer moet ontwikkelen;
5. wordt de energie gemobiliseerd die de samenleving motiveert voor duurzame ontwikkeling.

Leren draagt bij aan sturing en versnelling van het veranderingsproces naar duurzame ontwikkeling en het betrekken van zoveel mogelijk mensen bij dat proces. 'Leren voor duurzame ontwikkeling' ondersteunt de ambities, wensen en behoeften van bestuur en maatschappij en legt de verbinding tussen maatschappelijke en beleidsprocessen op dit gebied.

1.3 Vervolgprogramma Leren voor Duurzame Ontwikkeling 2008 – 2011

Uit een tussentijdse evaluatie van het programma door EIM⁴ en uit rapportages uit de provincies ontstaat het beeld dat het programma goed op koers ligt. LvDO heeft mensen in beweging gebracht en heeft geleid tot een meer duurzame werkwijze en besluitvorming binnen het onderwijs, binnen de rijksoverheid, provincies en waterschappen en bij maatschappelijke duurzaamheidsprojecten. Er bestaat veel waardering voor het programma.

Het programma is er in geslaagd om duurzame ontwikkeling een plaats te geven binnen de strategische discussie over onderwijs, wat onder andere heeft geresulteerd in een Domeinbeschrijving en Kernleerplan. Binnen de overheid is duurzame ontwikkeling van de marge naar mainstream gegaan, wat blijkt uit de positie van duurzame ontwikkeling bij o.a. duurzaam inkopen, trainingen over duurzaam afwegen, inbedding in HRM-beleid en de aandacht voor het begrip in het Coalitieakkoord en Beleidsprogramma. De provincies zijn erin geslaagd om steeds meer maatschappelijke actoren te betrekken bij projecten op het gebied van klimaat, waterbeheer, ruimtelijke ordening, duurzame productie en consumptie.⁵

De resultaten van het programma LvDO tot nu toe, de urgentie van duurzaamheidsvraagstukken, de maatschappelijke behoefte en de ambitie van het huidige Kabinet, vormen de aanleiding om door te pakken. Dit betekent dat het programma haar activiteiten voortzet, met waar mogelijk en wenselijk aanscherping van doelstelling en aanpak. De nota 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling – van Marge naar Mainstream' uit 2004 blijft richtinggevend. In het Uitvoeringsplan dat nu voor u ligt, worden de ambities voor de periode 2008-2011 geformuleerd.

⁴ EIM: Goed op weg?, Tussentijdse evaluatie Leren voor Duurzame Ontwikkeling, april 2007

⁵ Zie o.a. het rapport van Bureau DRIFT (Erasmus Universiteit) dat het verband aangeeft tussen de provinciale projecten van LvDO en de transitie-opgave.

Hoofdstuk 2

Naar een nieuwe fase van duurzame ontwikkeling

2.1 Beleidscontext: duurzaamheid als rode draad

Duurzame ontwikkeling maakt deel uit van tal van beleidsvoornemens op nationaal en internationaal terrein. Voor verscheidene voornemens en programma's van de afgelopen jaren die een relatie hebben met duurzame ontwikkeling, heeft het programma LvDO een ondersteunende of versterkende functie gehad. Omdat duurzame ontwikkeling steeds meer verweven raakt met beleid; op sommige terreinen zelfs een beleidsbepalende factor is, zal het belang van leren de komende jaren alleen maar toenemen.

2.1.1 Nationale beleidsdocumenten

In het in maart 2007 verschenen Coalitieakkoord spreekt het kabinet zich sterk uit voor een duurzame samenleving. Nederland zal, aldus het akkoord, zijn 'uitgangspositie moeten vasthouden en gebruiken om een duurzame ontwikkeling van mens, leefomgeving en economie te bereiken'. Uit deze opdracht vloeien zes pijlers voort, die de richting voor de samenleving aangeven.

- I. Een actieve internationale en Europese rol, zodat Nederland een relevante en constructieve partner blijft in de wereld en in Europa.
- II. Een innovatieve, concurrerende en ondernemende economie, om ook bij toenemende internationale concurrentie welvaart te waarborgen.
- III. Een duurzame leefomgeving, om de wereld beter achter te laten dan we haar aantreffen.
- IV. Sociale samenhang, omdat ieder mens telt en we iedereen nodig hebben.
- V. Veiligheid, stabiliteit en respect, omdat die de basis zijn voor vertrouwen tussen mensen.
- VI. Een slagvaardige en verbindende overheid die een bondgenoot is voor burgers, en een dienstbare publieke sector.

Het kabinet heeft deze visie vertaald in concrete opgaven en doelstellingen in het Beleidsprogramma. Duurzame ontwikkeling loopt als rode draad door de pijlers heen en komt tot uiting in een flink aantal concrete actiepunten. Daarmee wordt duidelijk dat duurzame ontwikkeling raakt aan meerdere beleidsterreinen, zoals ook blijkt uit onderstaand tekstbox uit het beleidsprogramma.

Duurzaam moet je doen

Duurzame ontwikkeling vraagt om een samenhangende inzet op de ontwikkeling van economie, sociale ontwikkeling en een zorgvuldig omgaan met de aarde. Duurzame Ontwikkeling staat ook voor rekening houden met de ontwikkelingen op de langere termijn en de gevolgen van ons handelen daarop. Veel maatschappelijke opgaven vragen om een 'duurzame aanpak' en voor elk beleidsinzet leidt dit tot een specifieke uitdaging.

Het kabinet heeft met de uitwerking van het beleidsprogramma invulling gegeven aan de ambitie om een flinke stap te zetten op de weg van de duurzame ontwikkeling. Een innovatieve economie, de kwaliteit van de leefomgeving, de sociale participatie en samenhang, een goed functionerende rechtsstaat en bestuur, in Nederland en in het buitenland, vormen samen de dragers van duurzame ontwikkeling. Het kabinet zal deze samenhang bij de uitvoering van het beleidsprogramma bewaken en periodiek rapporteren over wapenfeiten.

Naast deze vertaling van duurzaamheid in het beleid zal ook de bedrijfsvoering van de overheid zelf duurzamer worden. Het gaat hierbij niet alleen om duurzaam inkopen, maar bijvoorbeeld ook om energiebesparing, mobiliteitsbeleid van werknemers, duurzaam bouwen en een evenwichtig personeelsbeleid gericht op diversiteit en tegen discriminatie en uitsluiting op de arbeidsmarkt.

bron: Beleidsprogramma kabinet Balkenende IV, 2007

De kabinetsaanpak Duurzame Ontwikkeling wordt gecoördineerd door Minister-President Balkenende en de Ministers Cramer (VROM), en Koenders (OS). Met deze groep onder aanvoering van de MP komt het Kabinet tegemoet aan één van de aanbevelingen uit de Peer Review over het Nederlandse Duurzaamheidsbeleid (mei 2007). De review-commissie beveelt aan om vanuit een brede bestuurlijke verankering een proces op gang te brengen dat de politieke koers verbindt met initiatieven die in de maatschappij ontstaan. Duurzaamheid moet een verbindend en uitdagend thema worden, waarop een breedgedragen duurzaamheidsproces vorm kan krijgen.

In het Kabinet⁶ is vastgesteld dat de voor de duurzame ambitie noodzakelijke veranderingen niet door de overheid alleen tot stand kunnen worden gebracht. Tevens geldt dat er (toch) van de overheid helderheid en leiding wordt verwacht. Het Kabinet ziet een aanpak die uiteen valt in drie sporen:

Spoor 1. Focus op concrete doelen;

Spoor 2. Voorgaan in de maatschappelijke discussie over duurzaamheid;

Spoor 3. Zélf als overheid het goede voorbeeld geven.

Betrokkenheid van bestuurlijke en maatschappelijke actoren bij dit duurzaamheidsproces vraagt om motivatie en competenties om duurzaamheid in te brengen in keuzes, in gedrag en bij het vormgeven van besluitvormingsprocessen. Willen we over vier jaar een meer duurzame samenleving, dan is nu 'LeerKracht'⁷ nodig. Een overheid en een samenleving die zich duurzaam willen ontwikkelen, zijn gebaat bij leerprocessen die daar ondersteunend aan zijn. Leerprocessen, in verschillende stadia van een mensenleven dragen bij aan ieders mogelijkheden om actief deel te nemen aan duurzame ontwikkeling. Leren voor duurzame ontwikkeling legt een basis voor duurzaamheidsambities van overheden, bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers zelf.

'Leren voor duurzame ontwikkeling' in relatie tot kabinetsbeleid levert een bijdrage aan:

- Motivatie en competenties bij diverse maatschappelijke actoren om actief bij te dragen aan duurzame ontwikkeling;
- De verbinding tussen maatschappelijke initiatieven en bestuurlijke processen in breedsamengestelde (nieuwe) allianties rond besluitvormingstrajecten;
- Begrip en draagvlak voor beleidsmaatregelen op dit terrein;
- Burgerschapsvorming in de zin van het kunnen maken van een integrale afweging;
- Een basis voor duurzaam consumeren en produceren.

LvDO zal nauw verbonden zijn met de aanpak van de overheid met betrekking tot duurzaamheid (zie bijlage 1).

⁶ Verwoord in de brief van de MP aan de leden van het kabinet d.d. 13 december 2007

⁷ Term afkomstig van Kidslive!

Beweging

LvDO speelt een actieve rol bij het ontwikkelen van programma-concepten bij de media, in de eerste LvDO-periode op een bescheiden wijze. In het vervolgprogramma zal hier expliciet aan gewerkt worden. De achtergrond is dat de 'lerende benadering' voor Duurzame Ontwikkeling als een belangrijk principe wordt gezien. Een voorbeeld is de betrokkenheid bij de VPRO-documentaires over het thema Cradle-to-Cradle ('Afval is voedsel'). Ook hier geldt dat samenhang van activiteiten tot synergie leidt. Cradle-to-Cradle kenmerkt zich door een fundamentele visie op de sluiting van kringlopen. Daarin wordt uitgegaan van het toevoegen van waarde als basis, in tegenstelling tot huidige denkwijzen en productiewijzen die veelal leiden tot degeneratie van grondstoffen in de breedste zin des woords. Om waarde toe te kunnen voegen moeten productieprocessen opnieuw bekeken worden, moeten ruimtevraagstukken met een andere bril gezien worden en moet aangesloten worden op de 'wil tot ontwikkeling'.

2.1.2 Internationale context

Sinds de Conferentie van Rio de Janeiro in 1992 wijst de Lokale Agenda 21 op het belang van educatie en communicatie voor het bereiken van een duurzame samenleving. Onder het motto 'Think Global, Act Local' moeten burgers actief kunnen deelnemen aan beleidsvorming rond natuur, milieu en duurzaamheid. Nederland heeft in 2002 in Johannesburg een commitment afgegeven voor het VN-programma: Decade for Education for Sustainable Development (Decade ESD) die loopt van 2005 tot 2015 en wordt gecoördineerd door UNESCO. In (pan) Europees verband is Nederland ook actief in de ESD-strategie van UNECE, die in Kiev (2003) is afgekondigd en in Vilnius in 2005 is geaccordeerd. Het programma LvDO is coördinator (national focal point) van de Nederlandse activiteiten in het kader van zowel de UNESCO-Decade als voor de UNECE-strategie.

Internationale verdragen zoals Kyoto (klimaat), CBD (biodiversiteit) en CSD (Duurzaamheid) hebben alle hoofdstukken en programma's over communicatie, educatie, participatie en bewustwording (CEPA paragrafen) ten behoeve van de ontwikkeling van bewuste en betrokken burgers. Deze educatieve opgaven moeten in ieder land worden uitgewerkt. De Conventie van Aarhus, die sinds 2005 van kracht is, verplicht de Europese lidstaten tot actieve verspreiding van milieu-informatie onder stakeholders op lokaal niveau.

De toenemende internationale waardering voor educatie als instrument om duurzame ontwikkeling te stimuleren ("Education as a key-agent for change") komt ook tot uiting in de EU- Strategie voor Duurzame Ontwikkeling, de Earth Charter en de Millenium Development Goals. Interessant is ook het Marrakech Process, waarin de VN vorm

geeft aan duurzaam produceren en consumeren (SCP). Eén van de taskforces onder het Marrakech Process houdt zich specifiek bezig met educatie. LvDO speelt een belangrijke rol bij de uitvoering van het Nederlandse commitment aan een aantal van deze programma's en verdragen.

LvDO ondervindt in het buitenland veel waardering. De punten waarop het programma zich onderscheidt ten opzichte van vergelijkbare programma's in andere landen zijn:

1. Het interdepartementale en interbestuurlijke karakter (i.p.v. gerelateerd aan één ministerie);
2. Het centraal stellen van competenties voor participatie in duurzame ontwikkeling (i.p.v. een collectie van losse projecten rond een bepaald inhoudelijk thema);
3. De combinatie van formeel, non-formeel en informeel leren (inclusief sociale leerprocessen);
4. De strategische opbouw van 'lerende individuen - lerende organisaties - lerende samenleving'.

Internationale uitwisseling op het terrein van 'leren voor duurzame ontwikkeling' biedt de mogelijkheid om:

- Zicht te houden op de invulling en voortgang van de diverse programma's en verdragen;
- Ervaringen en kennis met andere landen uit te wisselen;
- De internationale beleidsvorming rond ESD af te stemmen;
- De Nederlandse visie en activiteiten ook over de grens uit te dragen.

2.2 Maatschappelijke context

In vorige hoofdstukken is gesignaleerd dat de toon ten aanzien van duurzame ontwikkeling verandert. In plaats van bedreigend voor groei en comfort, wordt het steeds meer als kans gezien. Als economische kans, omdat er steeds meer een markt ontstaat voor duurzame ontwikkeling en duurzaamheidsgerelateerde producten of technologieën; maar ook -minder tastbaar- in de visie dat een duurzame levensstijl bijdraagt aan welzijn, welbevinden en levensgeluk.

Duurzame ontwikkeling staat niet alleen politiek hoger op de agenda, koplopers in de maatschappij, de wetenschap en het bedrijfsleven, signaleren ook dat een nieuwe fase aanbreekt. Daarbij worden verschillende termen gebruikt. De volgende fase wordt wel omschreven als:

- 'Van marge naar mainstream' (stuurgroep Leren voor Duurzame Ontwikkeling 2004);
- 'Het enig mogelijke scenario voor de ontwikkeling van de wereld' (Bob Goudzwaard e.a., 2007);

- 'Van het plukken van laaghangend fruit naar het maken van integrale fundamentele keuzes' (Gerard Keijzers, 2007);
- 'Van shallow naar deep ecology' (Arne Naess, 1974);
- 'Van eco-efficiency naar eco design' (McDonough en Braungart, 2006).

In de beschrijvingen van de volgende fase van duurzame ontwikkeling komt telkens naar voren dat het tijd is voor **keuzes die eerder en dieper ingrijpen dan tot nu toe**. Écht duurzame oplossingen komen tot stand door al in een vroeg stadium van een besluitvormingstraject een nieuwe koers te kiezen. Als je op dat moment de juiste keuzes maakt, creëer je kansen voor een gelijktijdige verbetering van de condities voor people, planet en profit, terwijl afwenteling wordt voorkomen.

Daarnaast is **kritische massa** nodig. De volgende fase van duurzaamheid vraagt om een veranderingsproces waar steeds meer mensen aan mee doen. Niet alleen als deelgenoten van het gedachtegoed, maar als actief participerende actoren die gezamenlijk het duurzaamheidsproces vormgeven.

Als een beweging op gang komt van denken naar doen, van individu naar massa, van experiment naar transitie, van weten naar kunnen, van product naar systeem, van incident naar verankering etc., gaat duurzame ontwikkeling daadwerkelijk van de marge naar de mainstream.

Op elk terrein waar deze beweging is gewenst, is 'leren' een sterke motor.

Parade 18 juli 2005.

Hoofdstuk 3

Uitgangspunten vervolgprogramma

3.1 Evaluatie LvDO 2004 - 2007

LvDO werkt vanuit de volgende doelstelling:

“bij maatschappelijke actoren effectieve leerprocessen op gang brengen die gericht zijn op een meer duurzame afweging. Daarmee wil het programma bijdragen aan een maatschappij waarin burgers, bedrijven, organisaties en overheden weten, kunnen, willen en durven bijdragen aan duurzame ontwikkeling. Na het doorlopen van een effectief leerproces beschikken maatschappelijke actoren over meer kennis, meer competenties en meer motivatie om te participeren in duurzame ontwikkeling.”

bron: Nota Leren voor Duurzame Ontwikkeling, van Marge naar Mainstream, 2004-2007.

Begin 2007 is tussentijds de balans opgemaakt. Het evaluatierapport⁸ van EIM concludeert dat veel beweging op gang is gebracht. Binnen het onderwijs (**pijler 1**) wordt samengewerkt met de juiste strategische partners (waaronder SLO, CITO), is veel informatie vergaard, zijn concrete producten geleverd (www.kennisnet.nl, Domeinbeschrijving ‘duurzame ontwikkeling voor de basisschool’, Kernleerplan Duurzame Ontwikkeling voor 4 – 16 jarigen) en zijn netwerken gegroeid die zich richten op implementatie van duurzame ontwikkeling binnen het Hoger onderwijs, het Middelbaar Beroeps Onderwijs en de Pabo's.

Bij overheidsorganisaties (**pijler 2**), heeft duurzame ontwikkeling dankzij de inspanningen van het programma een vaste plaats op de agenda gekregen. Zo is bij het ministerie van Buitenlandse Zaken duurzame ontwikkeling verankerd in het HRM-beleid, is de zgn. P4-scan ontwikkeld die provincies helpt inzicht te krijgen in hun duurzaamheidsprestaties, is binnen de waterschappen een netwerk Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen ontstaan en is een tool ontwikkeld die ambtenaren helpt bij duurzame besluitvorming: de DO-ladder. De stap van agenderen naar duurzaam denken en doen komt hier steeds meer in beeld.

Leren voor duurzame ontwikkeling wordt via provinciale organisaties gekoppeld aan tal van maatschappelijke initiatieven (**pijler 3**). Burgers en maatschappelijke organisaties zijn betrokken bij vele lokale projecten op het gebied van o.a. waterbeheer, klimaat, landschapsbeheer, gebiedsinrichting, wijkaanpak etc. Bij de selectie

⁸ EIM: Goed op weg? Tussentijdse evaluatie Leren voor Duurzame Ontwikkeling, april 2007

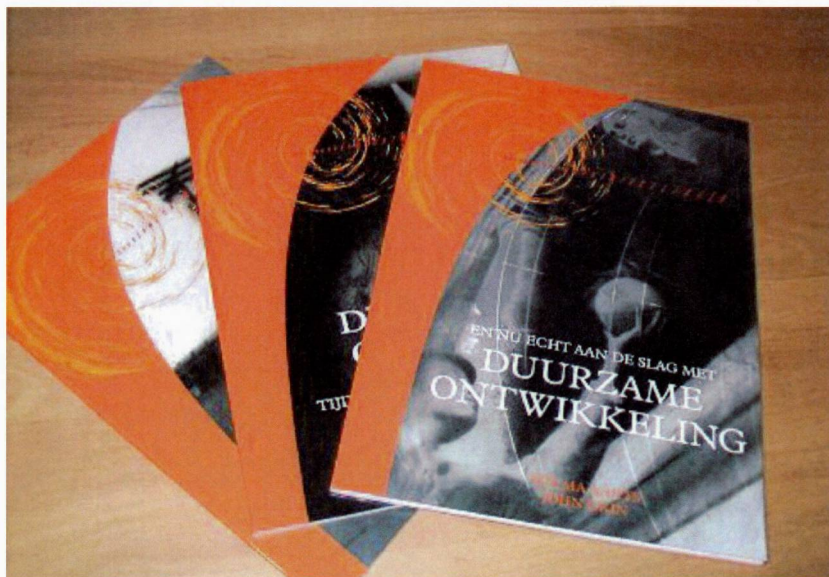
van projecten geldt o.a. dat zoveel mogelijk dimensies van duurzame ontwikkeling aan de orde moeten zijn. De tussentijdse evaluatie signaleert dat de provincies de projecten voortvarend uitvoeren, dat steeds meer mensen betrokken worden, en dat steeds meer dimensies (met name de mondiale dimensie) tegelijkertijd aandacht krijgen in een project. Tussen de provincies onderling bestaan verschillen t.a.v. doelstelling, aanpak, betrokken partijen en projecten, wat een wisselend niveau qua resultaat en effectiviteit met zich meebrengt. Het aanbrengen van meer samenhang tussen projecten en meer regie op de projecten zou de individuele projecten versterken.

Energy Valley:

Leren voor duurzame mobiliteit in Noord-Nederland

Het project 'Leren voor duurzame mobiliteit in Noord-Nederland' kan getypeerd worden als een leertraject gericht op een verandering van structuur (economische hoofdstructuur) en met name op een verandering in werkwijze (stimuleren van de vraag naar duurzame brandstoffen). Het leertraject is gekoppeld aan een project met Ecofys die wagenparkscans heeft uitgevoerd bij 50 bedrijven in Noord-Nederland. In dit project hebben de Stichting Energy Valley, de gemeente Leeuwarden, de provincies Friesland, Groningen en Drenthe samengewerkt om kennis- en informatieuitwisseling over de mogelijkheden van gebruik van duurzame brandstoffen uit te wisselen.

Op het gebied van kennismanagement geeft de evaluatie een aantal verbeterpunten. Die hebben met name betrekking op de kwaliteit, toegankelijkheid en bruikbaarheid van de beschikbare informatie. Voor de essay-reeks en de serie Leertheaters bestaat veel belangstelling en waardering.

Essays duurzame ontwikkeling.

Conclusie van de evaluatie is, dat LvDO op koers ligt, maar dat het belangrijk is om door te pakken. Er is op vele terreinen beweging ontstaan, bewustwording gecreëerd en op diverse plaatsen wordt zichtbaar dat leerprocessen daadwerkelijk leiden tot een ander proces van besluitvorming en tot andere uitkomsten van het besluitvormingsproces. Het is nu zaak om de op gang gebrachte beweging om te zetten in een omslag naar concrete activiteiten. Van agenderen naar doen, dus!

De doelstelling uit het programma 2004-2007 (zie begin van dit hoofdstuk) staat niet ter discussie. In het licht van de bestuurlijke ambities en maatschappelijke behoefte heeft de doelstelling voor de volgende periode 2008-2011 zelfs aan actualiteit gewonnen. Naast de doelstelling blijven de volgende aspecten gehandhaafd:

- Duurzame ontwikkeling wordt gezien als een begrip met meerdere dimensies, die een rol spelen in het afwegingsproces: people, planet, profit, de tijd- en de ruimtelijke dimensie en de rol van participatie;
- De indeling in 3 pijlers: individu, organisaties en samenleving;
- De focus en aanpak per pijler:
 - in pijler 1 blijft het onderwijs centraal staan, waar het aangrijpingspunt wordt gevormd door de bestaande onderwijsinfrastructuur en de onderwijsnetwerken;
 - in pijler 2 blijft het doel om de overheid te ondersteunen in beleidsontwikkeling en invoering van duurzame bedrijfsvoering;
 - in pijler 3 blijft het vormgeven van provinciale projecten met meerdere maatschappelijke actoren centraal staan;
- Het werkprincipe van verdieping, verbreding en opschaling van projecten naar een programmatische aanpak;
- Kennisoverdracht als belangrijke overkoepelende activiteit, al zal de relatie met de pijlers nadrukkelijker worden gelegd.

3.2 Ambitie programma 2008 – 2011: van agenderen naar doen

Agendering van duurzaamheid en het in beweging krijgen van mensen is de voornaamste oogst van de afgelopen jaren. In het vervolgprogramma gaat het om de volgende stap: Van agenderen naar doen! Voor de activiteiten van het programma betekent dit dat steeds meer mensen worden betrokken in een leerproces dat meer actiegericht is dan in het afgelopen programma. Het gaat om het daadwerkelijk anders inrichten van processen, om een nieuwe perceptie van het duurzaamheidsbegrip, om het maken van duurzame keuzes, om het bereiken van duurzame besluiten etc. Het gaat, met andere woorden: om duurzaam handelen.

Deze ambitie krijgt al vorm binnen de kaders van het programma 2004-2007 en wordt de komende jaren verder uitgebouwd. Verwezenlijking van de ambities is mede afhankelijk van de financiële armslag van het programma. Hieronder een overzicht van de punten, waarop LvDO zich in de periode 2008 – 2011 wil richten.

Uitgangspunten vervolgprogramma:

1. **Inhoudelijke vernieuwing: meesterschap in duurzame ontwikkeling;**
2. **Uitbreiding bereik: meer mensen betrekken;**
3. **Uitbreiding doelstelling: verankeren 'leren voor duurzame ontwikkeling';**
4. **Meer vraagsturing: ondersteunen veranderopgave bestuurlijke en maatschappelijke partijen;**
5. **Uitbreiding taken: het verbinden van bestuur en maatschappij en het creëren van allianties en netwerken;**
6. **Meer uitwisseling en samenspel tussen de pijlers.**

Ad 1: Inhoudelijke vernieuwing: meesterschap in duurzame ontwikkeling

In het huidige programma staat de duurzame afweging centraal. Het vervolgprogramma formuleert het geheel aan 'bagage' dat mensen in staat stelt actief deel te nemen aan duurzame ontwikkeling als 'meesterschap'. Kern van het meesterschap is dat mensen beschikken over inzicht en competenties om besluitvorming én ecologisch, én sociaal, én economisch verantwoord te laten zijn, waarbij ze afwenteling in ruimte (mondiale dimensie) en tijd (tijd-dimensie) voorkomen. M.a.w.: het duurzaamheidsbegrip krijgt meer een 'en-en' invulling dan 'of-of'. Bij het meesterschap hoort tevens dat mensen in staat zijn om het gedachtegoed van duurzame ontwikkeling in te brengen in dagelijkse handelingen. Men moet in staat zijn het denkconcept te vertalen naar concrete activiteiten: specifiek, contextgebonden en situationeel. In het vervolgprogramma krijgt deze ambitie vorm door:

- Aansluiten bij nieuwe fase in duurzame ontwikkeling. Krachtige inbreng visie op duurzame ontwikkeling als concept voor een nieuwe koers. Het leren maken van de juiste keuzes in een vroegtijdig

stadium van nieuwe ontwikkelingen geldt voor burger en professional, zowel in het dagelijkse leven, als met betrekking tot vraagstukken op nationale en mondiale schaal;

- Mee-ontwikkelen en mee-vormgeven aan de inrichting van processen (zoals nu al bijvoorbeeld gebeurt bij 'duurzame bedrijfsvoering' of 'burgerinitiatieven').

Ad 2:
Uitbreiding bereik:
meer mensen
betrekken

In het huidige programma is het aantal mensen dat betrokken wordt bij leerprocessen zo groot als de capaciteit van de LvDO-professionals. Om meer maatschappelijke actoren en partijen in staat stellen om actief deel te nemen aan duurzame ontwikkeling wil het vervolgprogramma zich richten op:

- Intensivering bereik binnen huidige doelgroepen, o.m. door de inzet van meer mensen vanuit het programma, het betrekken van samenwerkingspartners en de inzet van nieuwe methodieken (zie volgende punt);
- Ontwikkelen nieuwe methodieken en concepten die ertoe leiden dat leerprocessen ook zónder procesbegeleiders vanuit het programma gaan plaatsvinden. (bijv. concept: 'Inconvenient Questions') en het creëren of versterken van zelfstandig opererende netwerken;

Minister Van der Hoeven
(OCW) opent
www.kennisnet.nl.
(12 oktober 2006)

- Benaderen nieuwe doelgroepen, zoals o.a. gemeenten en het bedrijfsleven (de laatste in samenwerking met MVO Nederland);
- Inzetten (nieuwe) media en kanalen (ICT / massamedia) om de inhoud en beoogde doelen van het programma zichtbaar te maken en meer mensen te betrekken;
- Uitbreiding internationale activiteiten. De internationale dimensie kreeg de afgelopen periode steeds meer aandacht binnen de activiteiten in de 3 pijlers. Deelname aan het internationale discours over dit onderwerp en het verder stimuleren en ondersteunen van leren voor duurzame ontwikkeling in andere landen, zullen een plaats krijgen binnen LvDO.

Inconvenient Questions

Duurzaamheid is een onmisbaar ingrediënt van het beleid dat zwaar zal wegen bij keuzes op allerlei terreinen. Minister-president Balkenende zegt daarbij niet weg te zullen lopen voor inconvenient questions. Ongemakkelijke vragen als 'Wat betekent onze consumptie voor andere delen van de wereld?' 'Hebben we een juiste balans gevonden tussen de kosten en opbrengsten voor welvaart, leefomgeving en mensen?', zouden altijd vanzelfsprekend moeten zijn en moeten deel uitmaken van afwegingen en keuzes.

Beleidsmakers en -uitvoerders hebben vragen nodig. Prikkelende, open vragen die écht tot nadenken stemmen. Vragen die helpen om buiten het eigen denkkader te komen en die leiden tot andere antwoorden dan de beproefde toetsen. De sleutel om een duurzame toekomst te creëren ligt daarmee in de capaciteit tot kunnen stellen van diepgaande vragen die uitdagen om na te denken over huidige vooronderstellingen en aannames. In deze tijd waar de aandacht voor duurzame ontwikkeling groot is, is het van belang om zo vroeg mogelijk de juiste vragen te stellen. Om diepgang in duurzame ontwikkeling te krijgen en als een handreiking voor afwegingen over duurzame ontwikkeling. Een ongemakkelijke confrontatie: de Inconvenient Truth leidt tot Inconvenient Questions. Het programma LvDO ontwikkelde een hanteerbaar concept geschikt voor gebruik binnen de overheid.

Ad 3:
Uitbreiding
doelstelling:
verankeren 'leren
voor duurzame
ontwikkeling'

In het programma 2004 – 2007 zijn leerprocessen steeds meer deel gaan uitmaken van mainstream besluitvormingprocessen; het vervolprogramma zal deze trend als volgt uitbreiden en versterken:

- De verdere verankering van het concept 'leren voor duurzame ontwikkeling'
 - binnen het onderwijs
 - bij overheidsorganisaties
 - bij het maatschappelijk middenveld;
- Onderdeel van de verankering is het versterken van de aanpak in elke pijler door o.a. meer focus in de uitvoering en meer ondersteuning vanuit het programmabureau aan de uitvoerende partners;
- Vastlegging 'meesterschap' op het gebied van duurzame ontwikkeling in competentieprofielen binnen het onderwijs, binnen de overheid en binnen het bedrijfsleven (i.s.m. MVO Nederland).

Ad 4:
**Meer vraagsturing:
ondersteunen veran-
deropgave bestuur-
lijke en maatschap-
pelijke partijen**

Duurzame ontwikkeling kan alleen tot stand komen in voortdurende wisselwerking met maatschappij en beleid. De maatschappelijke behoefte aan oplossingen voor urgente mondiale vraagstukken en de veranderopgave van kabinet en lokale bestuurders bepalen meer en meer de koers van het programma. Het vervolgprogramma kan deel uitmaken van de strategie voor uitvoering van de beleidsambities. Concreet betekent dit o.a. dat het programma bijdraagt aan het projectteam Duurzame Ontwikkeling van het kabinet, onder regie van het Ministerie van AZ. Het vervolgprogramma heeft tevens een rol in het signaleren van opkomende beleidsissues die een relatie hebben met duurzame ontwikkelen. LvDO speelt qua aanbod en inhoud direct in op dossiers en actuele beleidsvragen. Voorbeelden zijn biodiversiteit, integratie, veiligheid in de wijk, Millennium Development Goals, cultuurparticipatie, transitie duurzame energie of duurzame mobiliteit, gezondheidszorg etc⁹. De vertegenwoordigers van de in het programma deelnemende ministeries die zitting hebben in de stuurgroep, kunnen beleidsonderwerpen voorstellen aan LvDO voor programmatische vertaling. Hetzelfde geldt voor maatschappelijke partijen.

**Week van de duurzaamheid bij Ministerie LNV
(19-23 november 2007)**

'Je werkt bij de overheid. En daar staat duurzame ontwikkeling hoog op de agenda. De overheid spreekt alle maatschappelijke partijen - van consument tot ondernemer - aan op hun verantwoordelijkheid om hun steentje bij te dragen aan duurzaamheid. Maar wat is duurzaamheid? Wat doet de overheid zelf? En wat doet een ambtenaar? Kunnen we daar eens creativiteit op loslaten en ideeën uitwisselen?' Dit was de uitnodiging voor alle ambtenaren van LNV. LvDO gaf support aan de organisatie van deze week door mede-ontwikkeling en programmering van een hoeveelheid aan activiteiten. In een week tijd werden handtekeningen verzameld voor een duurzaamheidsmanifest, films vertoond en een documentaire gemaakt, grotere en kleinere spraakmakende bijeenkomsten gehouden. LvDO zorgde daarnaast voor verbinding met externe partijen ('het geluid van buiten') en diverse momenten van reflectie.

Ad 5:
**Uitbreiding taken:
het verbinden van
bestuur en
maatschappij en het
creëren van allianties
en netwerken**

Om de 'duurzaamheidsbeweging' te verbreden moet het samenspel tussen het overheidsbeleid en de samenleving worden versterkt. In de projecten binnen pijler 3 wordt de verbinding tussen provinciale overheid en maatschappelijke partijen binnen het huidige programma al gelegd. Het vervolgprogramma wil ook in andere pijlers en op nieuwe manieren bijdragen aan samenspel, allianties en netwerken die het duurzaamheidsproces in een stroomversnelling kunnen brengen:

⁹ Zie bijlage 1 voor een overzicht van thema's die worden ondersteund door leren voor duurzame ontwikkeling, gerangschikt naar meest belanghebbende departement.

- **Verbindingen tussen bestuur en maatschappij**

LvDO helpt de overheid de meerwaarde van verbinding met maatschappelijke initiatieven te ervaren ('van binnen naar buiten' en 'van buiten naar binnen'). Activiteiten in pijler 2 (gericht op overheidsorganisaties) en in pijler 3 (gericht op maatschappelijke initiatieven) worden zodanig verbonden dat ze aan dit proces maximaal ondersteunend zijn. Een middel hiertoe zijn leerkringen of communities of practices waarin bestuurlijke en maatschappelijke actoren elkaar ontmoeten.

- **Het creëren van allianties en netwerken**

Lokaal en regionaal vinden tal van activiteiten plaats op het gebied van leren en duurzame ontwikkeling. LvDO verbindt initiatieven die met elkaar samenhangen qua vraagstuk, thema, proces of oplossingsrichting. Op deze manier ontstaan netwerken of communities of practice die LvDO ondersteunt.

Organiseer en faciliteer communities (digitaal, schriftelijk en face-to-face)

Nu de fase van 'agendering' wordt opgevolgd door een fase van ontwikkeling van 'meesterschap' ontstaat een grotere behoefte aan concrete bijeenkomsten die direct toepasbare informatie en ideeën leveren. Deels is het de vraag naar 'panklare oplossingen', maar in veel gevallen gaat de voorkeur uit naar bijeenkomsten die onderdeel vormen van een organisatie ontwikkelingsproces. Op grond van een voorbereiding (signaleren behoeften en kansen) worden bijeenkomsten georganiseerd gericht op een enigszins homogene doelgroep (partijen die met hetzelfde probleem kampen bijvoorbeeld, of die samen een bepaald probleem kunnen oplossen), en met een concreet doel. Voorbeelden: leerkring 'leiderschap', 'sociaal leren' of 'competentieontwikkeling', waarbij deze laatste specifiek plaatsvindt met HRM-professionals uit overheid en bedrijfsleven. Hiermee wordt de aanzet gegeven tot sterke communities die door deelnemers zélf gedragen worden. Deze communities worden door LvDO gefaciliteerd door de digitale en schriftelijke uitwisseling van informatie te organiseren en te stimuleren. Daarnaast is face-to-face contact vereist om kennis over vaardigheden ('tacit knowledge') over te dragen en om samenwerkingsverbanden op te zetten.

Ad 6: Meer uitwisseling en samenspel tussen de pijlers

De activiteiten in de pijlers 1, 2 en 3 zijn onderling verbonden. Zowel inhoudelijk (op basis van people, planet, profit, dimensie tijd, mondiale dimensie en participatie) als procesmatig (leerprocessen). Uitwisseling van activiteiten en ervaringen uit de ene pijler stimuleren partijen in een andere pijler om ook initiatieven te ontplooiën op het gebied van LvDO. De uitwisseling wordt in het vervolgprogramma meer dan voorheen gestimuleerd. Dit gebeurt door:

- Verantwoordelijkheid voor uitwisseling vast te leggen binnen de organisatie;
- Een meer programmatische aanpak te kiezen op basis van 'vraagsturing' (dezelfde thema's kunnen in meerdere pijlers worden uitgewerkt);
- Meer inhoudelijke sturing op onderwijsprogramma's van derden, waaronder 'GLOBE', dat inmiddels onder de regie van het programma LvDO is gebracht.

3.3 Verschillende scenario's: voortzetting of uitbreiding

Afgaand op de prioriteit van duurzame ontwikkeling op de bestuurlijke en maatschappelijke agenda, kan worden vastgesteld dat de trend 'van marge naar mainstream' de afgelopen jaren flink heeft doorgezet. Leerprocessen hebben daarin een belangrijke rol gespeeld, maar zijn activiteiten die een lange adem vragen. Daarnaast is de opgave voor de komende jaren concretisering en de verbinding van denken en doen. De ambities die in paragraaf 3.2 zijn beschreven kunnen op verschillende niveaus worden uitgewerkt.

De mate waarin LvDO vorm kan geven aan uitbreiding is mede afhankelijk van de financiële ruimte. De basisoptie is het voortzetten van LvDO binnen de huidige contouren en met het huidige budgetniveau. Daarbinnen kunnen (budgetneutraal of met kleine aanvullingen) een aantal verbeterpunten en accentverschuivingen worden gerealiseerd.

Uitbreiding van de activiteiten met betrekking tot inhoud, doel, taken, rol, bereik en uitwisseling zijn noodzakelijk in het nieuwe krachtenveld en de nieuwe energie die rond duurzame ontwikkeling wordt opgebouwd. Het vraagt om intensivering van de huidige inzet en uitbreiding van de capaciteit van het programma. Daarbij gaat het enerzijds om vernieuwing: het ontwikkelen van nieuwe activiteiten, het oppakken van nieuwe taken en het werken met nieuwe partners. Aan de andere kant vraagt het om verbreding: het bereiken van meer mensen, nieuwe doelgroepen en vergroting van schaalniveau van sommige activiteiten. Een combinatie van vernieuwen en verbreden vertegenwoordigt de meest vérstrekkende optie.

In hoofdstuk 4 worden de inhoudelijke ambities weergegeven in twee niveaus:

- Per pijler wordt na de algemene ambitie geschetst welke activiteiten worden ondernomen indien de budgetten de komende jaren gelijk blijven;
- Daarna wordt aangegeven welke vernieuwing en verbreding het programma kan realiseren als er een uitbreiding van de middelen plaatsvindt.

In hoofdstuk 6 worden op vergelijkbare wijze de financiële consequenties gepresenteerd. Er is sprake van een basisprogramma bij gelijkblijvende financiële middelen, en plusvarianten bij verbreding en vernieuwing. In de begroting worden in totaal vier opties gepresenteerd:

- a) Voortzetting van het programma met dezelfde budgetten;
- b) Uitbreiding van het programma door verbreding;
- c) Uitbreiding van het programma door vernieuwing en verbreding;
- d) Elke gewenste combinatie van b) en c).

Hoofdstuk 4

Programma LvDO 2008-2011

4.1 Algemene doelstelling

De volgende fase van LvDO zal qua inhoud, ambities en focus aansluiten bij de plaats van duurzame ontwikkelingen in beleid en maatschappij. Ten opzichte van het huidige programma wordt de doelstelling als volgt geactualiseerd:

Het programma 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling' stelt zich ten doel om bij grote groepen maatschappelijke actoren waarden, kennis en competenties te ontwikkelen, gericht op duurzaam denken en doen.

De doelstelling krijgt vorm in leerprocessen voor individuen, organisaties en de samenleving als geheel. Leerprocessen staan niet op zichzelf, maar zijn gekoppeld aan bestaande projecten en actuele problemen, met een relatie tot duurzame ontwikkeling. Door voortdurend in verschillende situaties, met diverse publieksgroepen en geëigende methodieken te werken aan motivatie en competenties voor een omslag naar duurzaam handelen, legt het programma de basis voor het realiseren van duurzaamheidsambities van overheden, bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers zelf.

4.2 Uitwerking doelstelling per pijler

Pijler 1

4.2.1 Pijler 1: Lerende individuen

Doelstelling van Pijler 1 is het verankeren van de inhoud en principes van 'leren voor duurzame ontwikkeling' in het onderwijssysteem, gericht op het volgende eindresultaat:

Alle scholieren en studenten zijn aan het eind van hun schoolloopbaan in staat om actief bij te dragen aan duurzame ontwikkeling.

Doelgroep van deze pijler vormen onderwijsorganisaties, docenten en bestuurders uit alle onderwijssectoren: primair, voortgezet, hoger en beroepsonderwijs (onderwijs-intern) en de organisaties die op het gebied van duurzame ontwikkeling het onderwijs ondersteunen (onderwijs-extern).

Voortzetting huidige activiteiten pijler 1

- Stimuleren onderwijs tot implementatie van duurzame ontwikkeling. Belangrijke instrumenten hiervoor zijn: het Kernleerplan Duurzame Ontwikkeling 4 – 16 jaar (SLO) en de Domeinbeschrijving Duurzame Ontwikkeling voor de basisschool (Cito). De volgende stap is het ontwikkelen van leerlijnen en diverse implementatie-activiteiten;
- Onderwijsnetwerken op het gebied van duurzame ontwikkeling professionaliseren en versterken. De opgebouwde netwerken gaan

**Kansen voor
vernieuwing en
verbreding
pijler 1**

verder onderdeel uitmaken van het programma;

- Opname van het netwerk Duurzaam Hoger Onderwijs (DHO) in de financiële structuur van LvDO, waar het voorheen direct werd gefinancierd vanuit het Ministerie van VROM;
- Verdere inhoudelijke verankering duurzame ontwikkeling:
 - stimuleren opname in tussendoelen + leerlijnen
 - stimuleren duurzame ontwikkeling in leerlingvolgsystemen
 - pilots om gericht uitwerking te geven in de praktijk
 - inbrengen nationale + internationale inzichten in de onderwijsdiscussie
 - stimuleren integratie duurzame ontwikkeling in 'democratisch Burgerschap';
- Kennisverspreiding en communicatie (o.a. via www.duurzaamheid.kennisnet.nl, www.onderwijsduurzaam.nl), diverse publicaties;
- Opschaling voorbeeldprojecten van diverse onderwijs-ondersteunende organisaties (best practices op meerdere plaatsen ten uitvoer brengen).

Inhoudelijke vernieuwing

- Naast Burgerschap, samenhang duurzame ontwikkeling concretiseren binnen vakken als Techniek en Ondernemerschap;
- Verbinden leerprocessen LvDO met andere educaties, zoals: cultuur, ontwikkelingssamenwerking, natuur en milieu, gezondheid en verkeer.

**Bedrijfsleven, Overheid en Onderwijs ontwikkelen
de LeerKracht¹⁰ voor DO**

Kinderen van nu groeien op in een snel veranderende samenleving. De overheid zet alles op alles om samen met het bedrijfsleven een samenleving te vormen die 'duurzaam' te noemen is. Om op termijn als participerende burgers in een duurzame samenleving mee te komen is er méér nodig dan het leren van onderwijsinhouden die grotendeels in de traditie staan van de overheersende wetenschappelijke richtingen. We moeten opnieuw de rol van leren en onderwijs definiëren. Het programma LvDO is gestart om invloedrijke personen in Nederland op het gebied van Onderwijs, Wetenschap, Bedrijfsleven en Bestuur bij elkaar te brengen rond de vraag: Wat heeft Nederland nodig om écht duurzaam te worden? De invalshoek daarbij is het onderwijs en de (nieuwe) eisen die daaraan gesteld zullen worden. LvDO ontwikkelde het discussiedocument voor een 'diner pensant' om tot nieuwe maatschappelijke verbindingen voor duurzaamheid te komen. Duidelijk is dat Nederland 'LeerKracht' nodig heeft om een Duurzaam Nederland te worden.

¹⁰ De term 'LeerKracht' is afkomstig van Kidslive!

Meer mensen betrekken

- Intensivering 'leren voor duurzame ontwikkeling' in de lerarenopleiding. Op dit gebied aansluiten bij impuls OCW ten behoeve van kwaliteitsverbetering van de lerarenopleidingen;
- Ontwikkelen aanpak om 'leren voor duurzame ontwikkeling' in te brengen in internationale educatieprogramma's (zie ook 5.2.4).

Verankeren 'leren voor duurzame ontwikkeling'

- Vastleggen duurzaamheidscompetenties in medewerkersprofielen;
- Verbeteren sturings- en regiemogelijkheden van het programma binnen deze pijler;
- Het voeren van regie en coördinatie over alle duurzaamheidsactiviteiten en lespakketten in het onderwijs en een koppeling leggen met de ambities op dit terrein van scholen, onderwijsorganisaties en vakdepartementen.

Ondersteunen veranderopgave bestuurlijke en maatschappelijke partijen

- Vertalen duurzaamheidsthema's of -programma's van de rijksoverheid, de provincies en de waterschappen naar een aanbod voor de diverse onderwijssectoren.

Verbindingen tussen maatschappij en bestuur / nieuwe allianties en netwerken

- Actieve inzet op het samenspel tussen school, maatschappij en overheid. Voorbeelden hiervan zijn de 'Scholen voor Duurzaamheid' en 'Kidslive!'.

Meer uitwisseling en samenspel tussen de pijlers

- Coördinatie van de onderwijsprojecten op het gebied van duurzame ontwikkeling in de provincies.

Pijler 2

4.2.2 Pijler 2: Lerende organisaties

Doelstelling van de activiteiten in Pijler 2 is het stimuleren en ondersteunen van een verandering naar duurzame ontwikkeling binnen overheidsorganisaties. Het streven is gericht op het volgende eindresultaat:

Ambtenaren beschikken over inzicht en competenties om besluitvorming én ecologisch, én sociaal, én economisch verantwoord te laten zijn en daarbij afwenteling in ruimte (mondiale dimensie) en tijd te voorkomen.

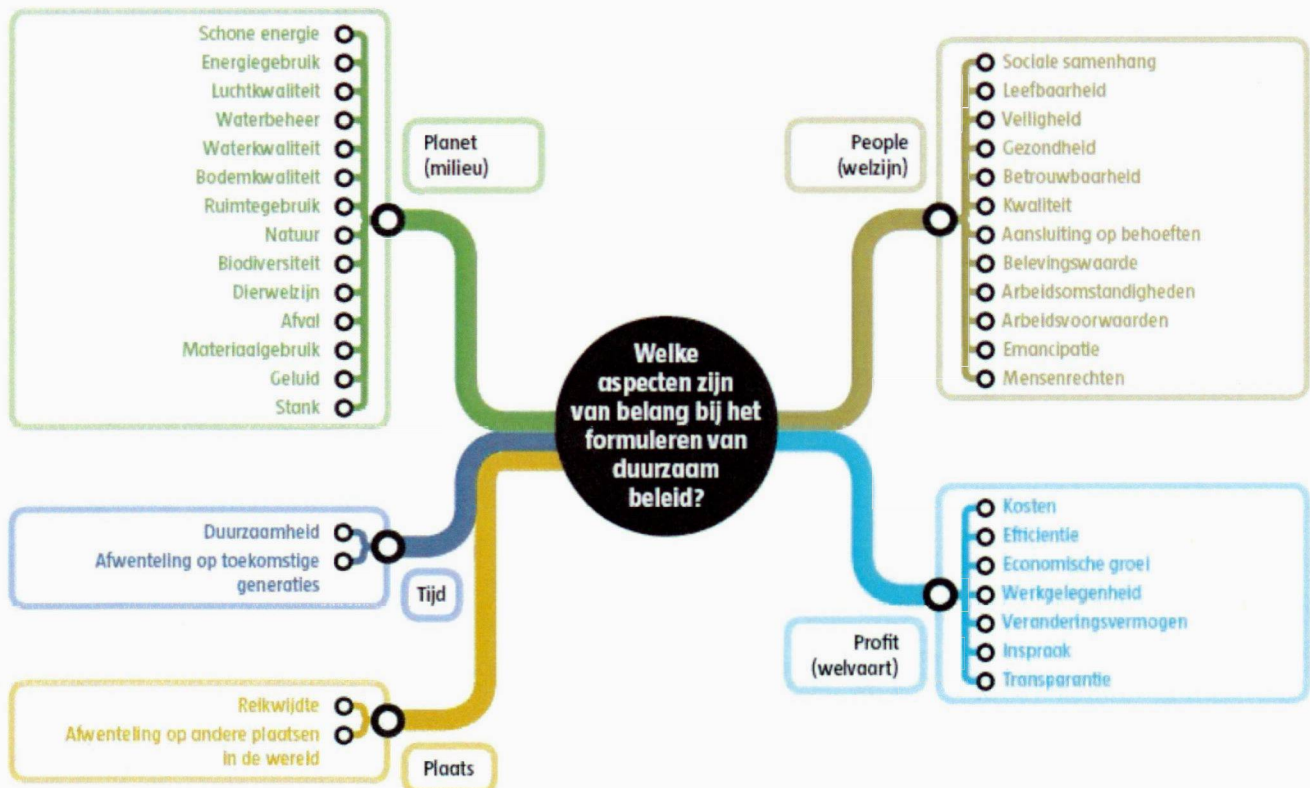
Primaire doelgroep in Pijler 2 is de overheid; het programma richt zich dan ook in eerste instantie op beleidsambtenaren, bestuurders en bestuursadviseurs en op uitvoerende afdelingen van departementen,

provincies en waterschappen. Verbreding en vernieuwing betekenen dat binnen deze pijler aandacht is voor gemeenten en bedrijven als lerende organisaties.

Voortzetting huidige activiteiten pijler 2

- Activiteiten gericht op de rijksoverheid:
 - begeleiding op maat enkele departementen: programmering & uitvoering 'leerlijnen';
 - coaching van een aantal projectleiders duurzaamheidsprojecten uit het Beleidsprogramma van het Kabinet;
 - opzetten en uitvoeren van een aantal intervisie-trajecten;
 - ontwikkelen materiaal ter ondersteuning leerprocessen;
- Ondersteuning programma duurzame ontwikkeling Kabinet:
 - assisteren Algemene Zaken bij uitwerking;
 - inzet 'DO-teams' voor coaching en begeleiding;
- Activiteiten provincies:
 - begeleiding op maat enkele provincie-organisaties;
 - opzetten en uitvoeren aantal intervisietrajecten;
- Activiteiten waterschappen:
 - diverse bijeenkomsten (netwerk) MVO en waterschappen;
 - stimuleren en begeleiden gebruik MVO-scan;
- Structurele verbinding tussen activiteiten in pijler 2 (gericht op overheidsorganisaties) en in pijler 3 (gericht op maatschappelijke initiatieven) onder verantwoordelijkheid van de pijlercoördinatoren en van de provinciale LvDO teams.

Argumenten voor
beleidsmakers.
(De Argumentenfabriek)

Kansen voor vernieuwing en verbreding pijler 2

DO-team in ontwikkeling

De ambities en de prominente plek van duurzame ontwikkeling in de nieuwe kabinetsplannen vragen om een slim en daadkrachtig samenspel op diverse niveaus. Daartoe wordt een DO-team opgericht als gezamenlijke onderneming van de Algemene Bestuursdienst (ABD) en LvDO in opdracht van het Kabinet (AZ). Het DO-team krijgt als taak om relevante dossiers bij de diverse departementen te herkennen en deze zodanig op de rails te zetten dat deze optimaal bijdragen aan de realisatie van de DO-ambities. Het DO-team bestaat uit ambtenaren die kunnen helpen (collegiale consultatie) bij het benoemen en invullen van de bijdrage aan duurzame ontwikkeling van een bepaald dossier, vóór het naar de ministerraad gaat (vooraan in het proces). Het profiel van de leden van het DO-team:

1. vaardigheden als persoon om echt te kunnen helpen;
2. gezag, om ook daadwerkelijk invloed te hebben;
3. inzicht in de materie, in duurzame ontwikkeling.

LvDO draagt zorg voor opleiding en coördinatie van het DO-team.

De ABD werkt aan de samenstelling van het DO-team en methodische vaardigheden die de participanten nodig hebben (kwaliteiten als coach).

Inhoudelijke vernieuwing

- Ontwikkelen en uitvoeren methodiek om duurzame ontwikkeling van algemeen denkconcept praktisch te vertalen naar
 - (1) Besluitvorming;
 - (2) Beleidsuitvoering;
 - (3) Bedrijfsvoering.
- Mogelijkheid om specifieke beleidsthema's van rijksoverheid, provincies en waterschappen uit te werken in leertrajecten (bijvoorbeeld 'Adaptatie en Klimaat, Krachtwijken, Cradle-to-Cradle als businessconcept, Millennium Development Goals etc.¹¹).

Het betrekken van jongeren

Als zesde dimensie van duurzame ontwikkeling wordt 'participatie' vaak genoemd. Participatie van jongeren is, zeker bij een onderwerp als duurzame ontwikkeling, belangrijk. Daarbij gaat het niet zozeer om jongeren als 'doelgroep', maar als partner. In de komende programmaperiode van LvDO gaat speciale aandacht uit naar jongerenparticipatie. Op welke onderwerpen kunnen we jongeren uitdagen om mee te denken en te praten? De ervaring met de Nationale Jeugdraad in de afgelopen periode heeft aangetoond dat het mogelijk is om jongeren daadwerkelijk een stem te geven in het duurzaamheidsdebat.

¹¹ Zie bijlage 1 voor een overzicht van op te pakken thema's

Meer mensen betrekken

- Verkenning en uitbreiding van mogelijkheden om ook gemeenten te ondersteunen bij het ontwikkelen en inrichten van leerprocessen;
- Verkenning en uitbreiding van mogelijkheden om ook bedrijven te ondersteunen bij implementatie van duurzame ontwikkeling, in samenwerking met MVO Nederland.

Verankeren 'leren voor duurzame ontwikkeling'

- Ontwikkelen en toepassen methodiek om binnen overheidsorganisaties het eigen lerende vermogen ten aanzien van duurzame ontwikkeling te versterken;
- Ontwikkelen en uitvoeren methodiek om resultaten te verankeren in structuren en procedures;
- Vastleggen afspraken met departementen, provincies en waterschappen over de competentie-ontwikkeling van de professionals binnen de overheid;
- Vastleggen duurzaamheidscompetenties in medewerkersprofielen.

Ondersteunen veranderopgave bestuurlijke en maatschappelijke partijen

- Training en coaching van alle 74 projectleiders van de projecten uit het Beleidsprogramma, in samenwerking met de Algemene Bestuursdienst;
- Specifieke ondersteuning op overheidsinitiatieven als 'duurzame bedrijfsvoering' en het omgaan met 'burgerinitiatieven'.

Verbinding tussen beleid en maatschappij / nieuwe allianties en netwerken

- Opzetten en onderhouden leerkringen of communities of practice rond actuele beleidsthema's¹², waarin bestuurlijke en maatschappelijke actoren elkaar ontmoeten.

Pijler 3

4.2.3 Pijler 3: Lerende samenleving

Doelstelling van de activiteiten in pijler 3 is om rond beleids- of maatschappelijke thema's (bijvoorbeeld 'gezondheidszorg', 'behoud van het landschap', of 'leefbaarheid in de wijk') met meerdere partijen te komen tot een besluitvorming die recht doet aan duurzame ontwikkeling. Het streven is gericht op het volgende eindresultaat:

Er vindt betere (meer duurzame) besluitvorming plaats in interactieve (beleids)processen. De deelnemers aan het proces (burgers en professionals) hebben inzicht en competenties ontwikkeld om ook op andere momenten meer duurzame keuzes te maken.

¹² Zie bijlage 1 voor een overzicht van op te pakken thema's

Doelgroepen binnen deze pijler zijn alle actoren die stakeholder zijn bij een bepaald thema op nationaal, provinciaal of lokaal niveau. De meeste projecten spelen zich af onder verantwoordelijkheid van een regisseur in de provincie. Deze overheidslaag staat immers het dichtst bij de beoogde maatschappelijke partijen (gemeenten, waterschappen, maatschappelijke organisaties). Het landelijk programmabureau richt zich binnen pijler 3 op de nationale overheid en landelijk opererende organisaties.

Voortzetting huidige activiteiten pijler 3

- Uitvoering lokale projecten onder verantwoordelijkheid van de provinciaal regisseur, vastgelegd in een zgn. PAS, het provinciaal ambitie statement;
- Provincies brengen meer focus aan in hun programmering door themakeuze op basis van de collegeakkoorden;
- Kennisoverdracht en -ontwikkeling:
 - META-leren: analyse van decentrale projecten
 - leren van pilots en verankering van de resultaten op een hoger abstractie en/of schaalniveau (de zgn. 'trek in de schoorsteen')
 - verbinden grote innovaties aan pilots in de regio;
- Communicatie-activiteiten:
 - productie kranten, essays
 - onderhouden database projecten
 - organiseren bijeenkomsten en ontmoetingen divers;
- Structurele verbinding tussen activiteiten in pijler 2 (gericht op overheidsorganisaties) en in pijler 3 (gericht op maatschappelijke initiatieven) onder verantwoordelijkheid van de pijlercoördinatoren en van de provinciale LvDO teams.

Kansen voor vernieuwing en verbreding pijler 3

Inhoudelijke vernieuwing

- Vaststellen 4 á 5 bovenprovinciale programmalijnen (op basis van provinciale thema's en de maatschappelijke agenda) waarbinnen de activiteiten vanuit het landelijk programmabureau worden verbonden en gefaciliteerd;
- Realiseren programmatische aanpak met een strakke regie vanuit zowel de provincie als het landelijk programmabureau.

Meer mensen betrekken

- Betrekken gemeenten via de provincies;
- Opzetten landelijke pool van professionele coaches/ projectbegeleiders om zoveel mogelijk projecten professioneel te laten begeleiden;
- Inzetten nieuwe media en ICT om zoveel mogelijk mensen te betrekken.

Leerkringen Cradle-to-Cradle / Afval is voedsel

Bedrijfsleven en overheden zijn in 2007 begonnen met verkennen van mogelijkheden om productontwikkeling, productieprocessen en ruimtelijke vraagstukken te bezien vanuit het perspectief 'Cradle to Cradle'. Het programma LvDO is actief betrokken door contacten met initiatiefnemers in Nederland, zoals de redactie van Tegenlicht (VPRO), IUCN (Leaders for Nature) en een netwerk CtoC. In 2008 wordt gestart met een leerkring van professionals uit overheid en bedrijfsleven om de kennisontwikkeling in Nederland te stimuleren en de verbinding te maken met de bestaande kennisinfrastructuur. Deze leerkringen of 'Communities of Practice' richten zich op thema's als: afval, productontwikkeling, architectuur en stedenbouw. De eerste stappen worden gezet in samenwerking met het netwerk van overheid en bedrijven rond de MJA's (Meer Jaren Afspraken).

Verankeren 'leren voor duurzame ontwikkeling'

- Ontwikkelen en uitvoeren methodiek om resultaten te verankeren in structuren en procedures;
- Samenstellen LvDO-teams in elke provincie, bestaande uit de accountmanager van het landelijk programmabureau de provinciaal regisseur, de duurzaamheidcoördinator en kan worden aangevuld met bijvoorbeeld medewerkers uit de ondersteunende diensten (HRM, inkoop), de bestuursdienst of duurzaamheidswerkers uit waterschappen en gemeenten.

Ondersteunen veranderingopgave bestuurlijke en maatschappelijke partijen

- Ondersteunen realisering van thema's uit de provinciale college-akkoorden en van de (lokale) maatschappelijke agenda.

Ooijpolder geeft het water de ruimte

Vlakbij Nijmegen is de Ooijpolder (natuurgebied Gelderse Poort) heringericht, met het oog op duurzaamheid. Polders zijn aan de natuur overgegeven en oude geulen zijn weer open zodat de rivier weer haar gang kan gaan. Het water wordt hierdoor schoner waardoor vissen die in het gebied nu nauwelijks voorkomen een kans krijgen. Tegelijk biedt de Ooijpolder nu meer ruimte voor wateropslag bij hoog water. Bij de aanleg is rekening gehouden met bezoekers, het gebied is vrij om te wandelen, ook buiten de paden voor optimale natuurbeleving. De herinrichting is één van de projecten uit pijler 3.

Verbinding tussen beleid en maatschappij / nieuwe allianties en netwerken

- Opzetten netwerken (leerkringen / communities of practices) in de bovenprovinciale programmalijnen;
- Aantrekken landelijke instituten die een bijdrage kunnen leveren

aan een programmalijn, zoals MVO-Nederland, COS Nederland, Innovatienetwerk etc.

Meer uitwisseling en samenspel tussen de pijlers

- Coördinatie provinciale onderwijsprojecten vanuit pijler 1.

Internationaal

4.2.4 LvDO Internationaal

LvDO Internationaal heeft als doelstelling om de mondiale dimensie te stimuleren in de activiteiten van de pijlers 1 tot en met 3, gericht op de volgende eindresultaten:

- 1. Bewustwording van de mondiale dimensie, met het accent op de armoedeproblematiek en de verantwoordelijkheid van Nederland bij het behalen van de Millennium Development Goals.**
- 2. Actieve bijdrage aan de internationale uitwisseling en dialoog op het gebied van Education for Sustainable Development (ESD), o.a. in relatie met de EU, UNECE en UNESCO.**
- 3. Versterking ESD bij internationaal opererende organisaties.**
- 4. Ondersteuning en uitvoering van ESD in ontwikkelingslanden (op aanvraag).**

Doelgroepen bij het bereiken van doelen 1 en 2 zijn de partijen die in de pijler 1 t/m 3 zijn betrokken, doelstelling 3 en 4 richten zich ook op internationale deskundigen op het gebied van ESD en mensen die betrokken zijn bij het onderwijs in ontwikkelingslanden.

Voortzetting huidige activiteiten internationaal

- Ondersteunen activiteiten in de pijlers van de programma:
LvDO Internationaal is ondersteunend aan de aandacht voor de mondiale dimensie in de andere pijlers (en als zodanig deels een programmabrede activiteit). De adviseur 'mondiale dimensie' creëert in zoveel mogelijk activiteiten aandacht voor de mondiale dimensie. Dit wordt gegarandeerd doordat de mondiale dimensie een van de selectiecriteria is voor nieuwe projecten;
- Ondersteunen beleids- en maatschappelijke thema's met een mondiaal aspect: klimaatverandering, energievoorziening en – zekerheid, armoedeproblematiek, drinkwater, biodiversiteit, MDG's etc., door inbreng in onderwijsprojecten, leerprocessen binnen overheidsorganisaties en maatschappelijke besluitvormingsprocessen; leggen van relaties tussen armoede, duurzame ontwikkeling en leren;
- Internationale uitwisseling:
 - organiseren internationale studentenuitwisseling binnen pijler 1
 - het delen van ervaringen en inzichten op het gebied van ESD onder het motto 'Leren van elkaar';
- Optreden als 'Focal Point' voor Decade of Education for Sustainable

**Kansen bij
vernieuwing en
verbreding
internationaal**

Development (DESD 2005 - 2015), in nauwe samenwerking met het Nationale Unesco Comité;

- Het leggen van verbindingen tussen projecten LvDO en de Nederlandse vertaling van educatieve programma's uit de internationale verdragen.

Belangrijkste uitbreiding bij meer financiële ruimte, is het over de grens brengen van leren voor duurzame ontwikkeling; de inzichten en ervaringen hier in het programma opgedaan, delen met bijvoorbeeld ontwikkelingslanden en vice versa. Een inventarisatie¹³ naar de waarde en mogelijkheden van Nederland om ESD in ontwikkelingslanden te stimuleren, leidt tot de conclusie dat dit een bijzonder zinvolle activiteit is omdat het o.a.

1. voldoet aan een sterk gevoelde behoefte van ontwikkelingslanden, tot op regeeringsniveau;
2. een aantal knelpunten bij de implementatie van ESD in ontwikkelingslanden wegneemt;
3. de omstandigheden op school en schoolomgeving positief beïnvloedt, als gevolg van toegenomen bewustzijn van de omgeving;
4. bijdraagt aan het bereiken van de MDG's, met name op het gebied van onderwijs, milieu en armoede;
5. ontwikkelingslanden helpt te voorkomen dat ze in hun ontwikkeling dezelfde fouten maken als westerse landen;
6. mensen in staat stelt de juiste keuzes te maken, bijdraagt aan empowerment en capacity-building om de eigen positie zelfstandig te verbeteren;
7. het ónze inzichten t.a.v. ESD verrijkt (wederkerigheid).

Wensen en behoeften van de ontwikkelingslanden op dit terrein vormen het uitgangspunt. 'Leren voor duurzame ontwikkeling - over de grens' moet ten uitvoer worden gebracht in nauwe samenwerking tussen het programma LvDO en het ministerie van Buitenlandse Zaken / Ontwikkelingssamenwerking. Deze activiteiten kunnen als volgt worden vormgegeven:

- Het opzetten en organiseren van bijeenkomsten gericht op internationale uitwisseling, op verzoek van organisaties als IUCN, UNECE, UNESCO. Het World Environmental Education Congress (WEEC) heeft Nederland verzocht om in 2011 het 6^e wereldcongres te organiseren.
- Stimuleren (aandacht voor) ESD in internationale activiteiten van andere departementen dan BuZa/OS. Dit kan worden opgepakt binnen de activiteiten van pijler 2.

¹³ Zie rapportages Irene Dankelman, adviseur mondiale dimensie en Marieke van der Werf: *Leren aan elkaar, leren van elkaar*, 2007

- Stimuleren (aandacht voor) ESD in activiteiten internationale organisaties als UNEP, Novib, Cordaid etc, die ontwikkelingshulp bieden als partner van de overheid.
- Actieve samenwerking met maatschappelijke ontwikkelingsorganisaties als Alice O, Both Ends, NCDO etc. op het gebied van ESD.
- Opzet en ontwikkeling van een 'train-the-teacher' programma in ontwikkelingslanden, in samenwerking met projecten op dit gebied van andere landen en/of internationaal opererende (VN-)organisaties, zoals het Zweedse SIDA-programma of activiteiten van UNECE, UNESCO etc.

Publicatie Arjen Wals:

"Social Learning, towards a sustainable world"

Binnen de internationale context van ESD (Decade for ESD, UNECE strategy for ESD) wordt gesproken over 'formal, non-formal and informal learning'. Toch blijven de meeste landen steken bij projecten voor het formele onderwijs. Een bredere invulling van 'leerprocessen' op een manier zoals LvDO dat vormgeeft is nog redelijk uniek. Het begrip 'sociaal leren' in de zin van multilaterale leerprocessen met participatie van verschillende maatschappelijke actoren wordt heel verschillend ingevuld. Vanuit die voortrekkersrol heeft Nederland via LvDO een boek over dit onderwerp (mede)gefinancierd. Uiteindelijk heeft dat geleid tot het boek 'Social Learning, towards a sustainable world', samengesteld en geredigeerd door Arjen Wals van de Universiteit Wageningen. Waardevol zijn de bijdragen van ruim 50 co-auteurs uit alle werelddelen. Op het WEEC congres in Durban (juli 2007) werd met 4 co-auteurs een workshop georganiseerd die werd gewaardeerd als een van de meest innovatieve activiteiten die plaatsvond. Het boek is uitgegeven bij Wageningen Academic Publishers en wordt over de hele wereld verkocht.

4.3 Programmabrede activiteiten

Bovengenoemde deelprogramma's, de drie pijlers en LvDO Internationaal, vormen de zuilen van het programma. De zuilen worden ondersteund door een aantal programmabrede activiteiten. Deze activiteiten zijn generiek van aard, dat wil zeggen: niet toegespitst op onderwijs, overheid of maatschappelijke projecten. Programmabrede activiteiten zorgen voor uitwisseling tussen de zuilen en maken de informatie uit de zuilen zichtbaar en toegankelijk voor derden. Daarnaast wordt informatie uit maatschappij en bestuur (trends en ontwikkelingen), voor zover relevant voor leren voor duurzame ontwikkeling, vertaald naar de specifieke behoefte in de pijlers.

4.3.1 Kennisontwikkeling en onderzoeksagenda

De volgende fase van duurzame ontwikkeling is op vele fronten onzeker, temeer daar niemand een blauwdruk van de toekomst

heeft. De ambities van LvDO gericht op het betrekken van zoveel mogelijk mensen bij die volgende fase leggen dan ook een cruciale rol bij kennisontwikkeling. Onderzoek leidt tot nieuwe inzichten en nieuwe kennis. De kennisontwikkeling wordt opgezet en uitgevoerd mét en vóór de direct betrokkenen bij het programma, professionals uit wetenschap, bedrijfsleven, kennisinstellingen en maatschappelijk middenveld. Wetenschap en samenleving worden dichterbij elkaar gebracht door gerichte onderzoeksprogrammering en het verbinden van onderzoek en uitwisseling, onder andere door wetenschappelijke reflecties tijdens diverse bijeenkomsten. ICT en nieuwe media worden ingezet ten behoeve van een optimale en efficiënte uitwisseling en ontwikkeling van kennis. In zijn advies aan het programmabureau¹⁴ schetst Steven Lovink een aantal 'key drivers' die kennisontwikkeling rond duurzame ontwikkeling sterk gaan beïnvloeden, waaronder serious gaming en emerging technologies. LvDO zal de mogelijkheden van nieuwe technologieën voortdurend verkennen en inzetten waar ze de ambities ondersteunen.

Instrumenten kennisontwikkeling

LvDO kent een beperkt onderzoeksbudget. Wel is er sprake van een krachtige relatie met de kennisinfrastructuur, zoals het Kennisnetwerk Systeem Innovatie en verschillende vakgroepen (bijv. WUR). De deelnemende departementen hebben eigen onderzoeksprogrammeringen, waarin LvDO een rol kan spelen. Hier zal in de komende periode gebruik van gemaakt gaan worden. Door de groeiende noodzaak om in regulier beleid (mainstream) te komen tot duurzame ontwikkelrichtingen, zal ook de vraag naar inhoud en afweging groeien. Dat vraagt fundamentele en toegepaste (wetenschappelijke) kennisontwikkeling. Vanuit het programmateam en de stuurgroep LvDO zal een werkgroep Kennisontwikkeling van start gaan om te komen tot stroomlijning. Jaarlijks wordt een 'kennisagenda' opgesteld waarin vraag en aanbod gekoppeld worden aan de departementale onderzoeksagenda's.

Omdat de kennisvraag bij elke betrokken partij anders kan zijn, is het uitgangspunt altijd de behoefte van de betreffende stakeholder. De ontwikkelde kennis komt ten goede aan de bij de ontwikkeling betrokken partijen en wordt 'vertaald' naar de behoefte aan kennis in de drie pijlers en binnen LvDO Internationaal.

4.3.2 Kennisoverdracht en verankering

Deze programmabrede activiteit is ondersteunend aan het borgen, verspreiden en toegankelijk maken van de kennis die wordt gegenereerd in de drie pijlers en binnen LvDO Internationaal.

¹⁴ Steven Lovink: *Accelerated Learning Pathways*, 2007

Reeds bestaande kanalen als de Essay-reeks, de nieuwsbrief, websites en bijeenkomsten als het Leertheater, de Leerkringen en de Jaarconferentie worden benut voor reflectie en kennisoverdracht. ICT en nieuwe media worden aan de bestaande kanalen toegevoegd. Enkele daarvan worden reeds ingezet (bijvoorbeeld de Webquest rond de 'Inconvenient Truth'), maar vele ook nog niet: youtube, secondlife, weblogs, gaming e.d. Ook internationaal zijn nieuwe media, voor kennisoverdracht en -verankering een belangrijk instrument geworden.

Centrum voor de ontwikkeling en toepassing van beeldtaal

Jarenlang zette het MIT-medialab (Negroponte e.a.) in medialand de toon met nieuwe innovaties. In Nederland hebben we vanaf 2008 een medialab voor duurzame ontwikkeling dat beschikbaar is voor initiatieven in maatschappij, overheid en bedrijfsleven. Iedereen met een interessant initiatief kan er terecht voor ondersteuning. Waar gaat het om? Maatregelen op het gebied van duurzame ontwikkeling hebben doorgaans betrekking op veel verschillende belanghebbenden, die niet allemaal om dezelfde tafel zitten en die ook vaak verschillende 'talen' spreken. Een heel effectieve bijdrage aan duurzame ontwikkeling is het ontwikkelen en beschikbaar stellen van visuele talen die laagdrempelig en interactief bij initiatieven ingezet kunnen worden. Leren krijgt een nieuwe invulling, waarbij nieuwe media een actieve functie krijgen. Denk aan leren en activering van een naoorlogse stadswijk met 37 nationaliteiten. Of denk aan productieketens met tientallen leveranciers, of een politieke arena waar iedereen erop uit is verschillen uit te vergroten in plaats van overeenkomsten te vieren. In alle gevallen kunnen strategische maps, routekaarten, betekeniskaarten op basis van metaforen, interactieve ontwikkelatlassen, etc. soelaas bieden om leerprocessen op gang te brengen en concreet te maken. Het 'Netherlands visual language resource lab' wordt een organisatie met mogelijk twintig professionals, die ontwikkelen in de praktijk. De ontwikkelde producten zijn voor iedereen toegankelijk. Op deze wijze kan bijvoorbeeld de maatschappelijke opgave van de Energietransitie invulling krijgen.

4.3.3 Communicatie

Veel aandacht zal uitgaan naar communicatie van resultaten uit het programma. Om meer mensen te bereiken, om ook via de media LvDO en de programma-activiteiten onder de aandacht te brengen worden de reguliere activiteiten voortgezet, met nieuwe accenten in lijn met de uitbreiding van de ambities. Deze activiteiten zijn gericht op de doelgroepen van de pijlers.

Een ander spoor is om via publieksgerichte activiteiten de aandacht voor duurzame ontwikkeling in de samenleving te vergroten. In dit

kader is het Kinderen van Nu-concept ontwikkeld. Kern van het concept is dat kinderen (bovenbouw basisschool) vragen stellen en hun mening geven over hun toekomst aan de beslissers en beleidsmakers van nu. Bijeenkomsten van Kinderen van Nu maken duurzame ontwikkeling spannend, tastbaar en interessant voor de media.

Ook in samenwerking met het Ministerie van AZ en de Rijksvoorlichtingsdienst zal gewerkt worden aan publieksgerichte informatie over duurzame ontwikkeling.

4.3.4 Monitoring en evaluatie

Monitoring en evaluatie van het (totaal) programma wordt opgepakt volgens het evaluatiekader, zoals dat in 2006 door bureau EIM werd ontwikkeld en is toegepast op de programmaperiode LvDO 2004-2007. Dit evaluatiekader is gebaseerd op internationaal erkende literatuur van Daniel L. Stufflebeam. De kern van het kader wordt gevormd door 4 groepen criteria: input-, throughput- (proces), output- (product) en outcomecriteria (effect). Het gebruik van dit evaluatiekader maakt de onderlinge relaties tussen effecten en de uitgevoerde activiteiten veel sneller zichtbaar dan een analyse die uitsluitend op input en effecten gericht is.

Het evaluatiekader werd in 2006 al afgestemd met internationale evaluatiecriteria volgens de indicatorenlijst van de ESD strategie van UNECE. Het evaluatiekader wordt getoetst aan nog op te stellen eisen van de nationale duurzaamheidsstrategie. Wellicht is het nodig om het evaluatiekader passend te maken op het Uitvoeringsplan LvDO 2008-2011.

Bij monitoring en evaluatie van het programma gaat het globaal om:

- Op hoofdlijnen beoordelen in hoeverre het programma erin slaagt zijn doelstellingen, zoals neergelegd in de nota 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling, van Marge naar Mainstream 2004-2007' en het Uitvoeringsplan LvDO 2008-2011, te realiseren;
- Inzicht krijgen in de effectiviteit van de aanpak binnen het programma;
- Analyse van de programmaonderdelen op inhoud: welke bouwstenen of accenten moeten in een volgende programmaperiode benadrukt of bijgestuurd worden?

Voor het vastleggen van resultaten van afzonderlijke projecten zijn, voor de projecten die via de provincies worden uitgevoerd, al vanaf 2004 standaard registraties voorhanden die inzicht geven in zaken als inhoud, partners, doelgroepen, duurzaamheidsdimensies, type leerprocessen, producten, etc. Deze formats zijn ontwikkeld door bureau Pe en Spanjersbergen bij de evaluatie van het programma

Leren voor Duurzaamheid (LvD) en geven basisinformatie op projectniveau.

Steekproefsgewijs worden van sommige projecten en processen ook 'learning histories' beschreven (TNO) of worden van een cluster van projecten analyses gemaakt (bv. multi-actoranalyse, bureau Diepenmaat).

Belangrijke monitoring en evaluatiemomenten zijn:

- Jaarlijkse rapportages t.b.v. de stuurgroep LvDO;
- Tussentijdse evaluatie halverwege de programmaperiode LvDO 2008-2011;
- Eindevaluatie na afloop van de gehele programmaperiode LvDO 2008-2011;
- Eventuele rapportage-eisen die volgen uit de nationale duurzaamheidsstrategie;
- Internationale evaluatie volgens richtlijnen van UNECE en UNESCO/DESD in 2009.

Hoofdstuk 5

Organisatie

Het programma wordt aangestuurd door een interdepartementale en interbestuurlijke stuurgroep en uitgevoerd door een programmabureau dat bestaat uit medewerkers van het landelijk programmabureau en door medewerkers van de provincies. De structuur van het programma is weergegeven op de volgende pagina.

Stuurgroep

De stuurgroep bestaat uit vertegenwoordigers van alle partners, te weten:

- de ministeries van LNV, VROM, EZ, V&W, VWS, OCW, BuZa en AZ;
- alle provincies, vertegenwoordigd door het Interprovinciaal Overlegorgaan IPO;
- de waterschappen, vertegenwoordigd door de Unie van Waterschappen;
- bijzondere agendaleden: Unesco (i.v.m. DESD) en NCDO (i.v.m. de mondiale dimensie).

De minister van LNV treedt op als coördinerend bewindspersoon en levert de voorzitter en secretaris van de stuurgroep.

N.B. De plannen voor de rijksbrede projectgroep Duurzame Ontwikkeling i.o. zijn mogelijk nog van invloed op de samenstelling en positionering van de stuurgroep.

Bij de behandeling van de nota natuur- en milieueducatie in het Kabinet (15 februari 2008) is de wens geuit bestuurlijk commitment van rijk, provincies, gemeenten en waterschappen, voor zowel NME als LvDO te bundelen. Dit wordt in het voorjaar van 2008 uitgewerkt.

Programmabureau

Het landelijk deel van het programma wordt uitgevoerd door het programmabureau dat bestaat uit:

- Programmamanagement en -beheer (management, secretariaat, financiën, communicatie, monitoring en evaluatie)
- Team Onderwijs
- Team Rijksoverheid
- Team Decentrale Overheden
- Coördinator Kennisontwikkeling en Kennisoverdracht
- Coördinator Internationale activiteiten

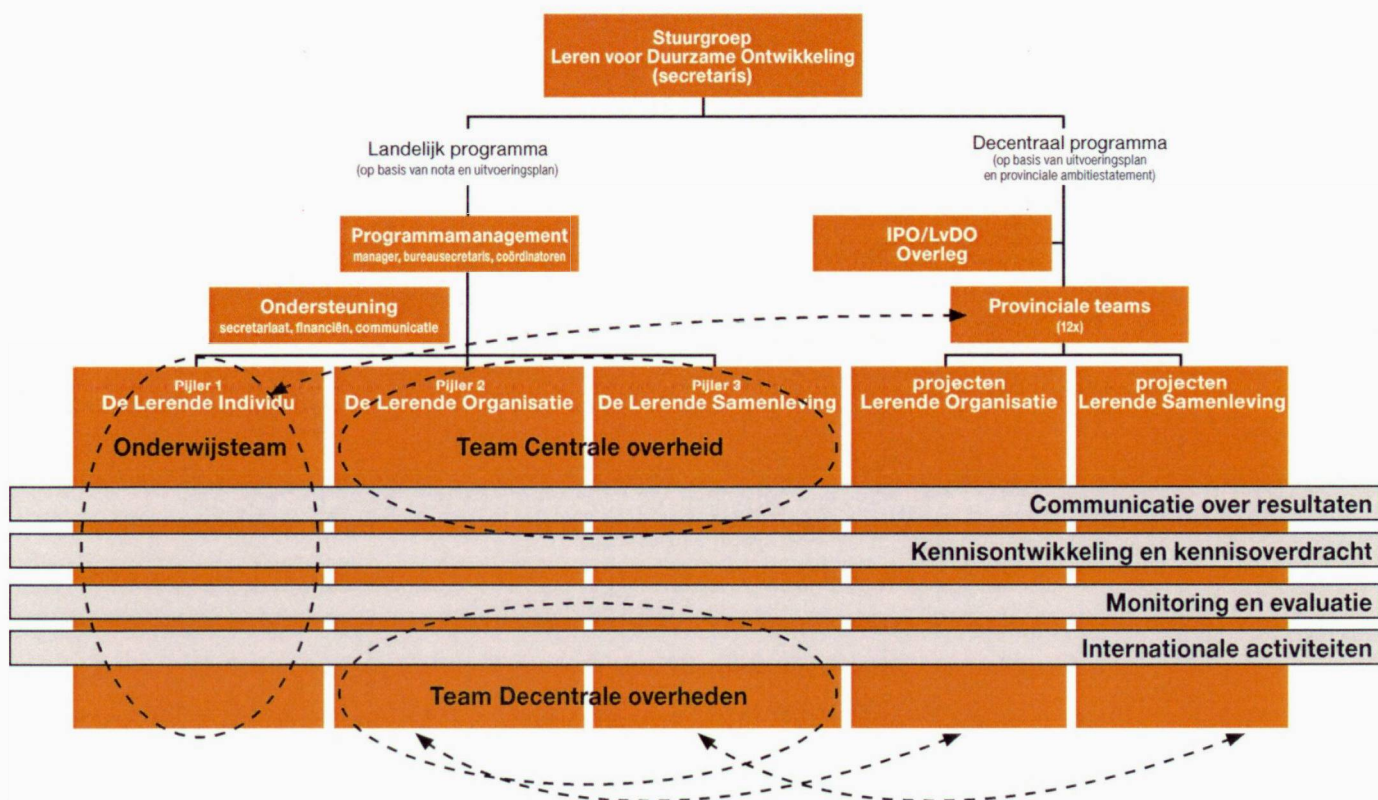
Het onderwijsteam voert de activiteiten in pijler 1 uit en is nauw betrokken bij de onderwijsprojecten in pijler 3. De Teams Rijksoverheid en Decentrale Overheden voeren in onderlinge afstemming de activiteiten in pijler 2 en 3 uit. Alle teams bestaan uit een coördinator en één of meer teamleden. Elke medewerker uit de

teams m.b.t. de overheden is verantwoordelijk ('accountmanager') voor een beperkt aantal overheden (bv. drie provincies of drie departementen). De coördinatoren zorgen voor de goede afstemming en vertegenwoordigen het programma rijksbreed (coördinator Rijksoverheid) of op IPO niveau (coördinator Decentrale Overheden).

Provinciale teams

Het streven is om in elke provincie een team van mensen te verbinden aan het programma. Dat team bestaat tenminste uit de provinciaal regisseur en de duurzaamheidcoördinator, maar kan worden aangevuld met bijvoorbeeld medewerkers uit de ondersteunende diensten (HRM, inkoop) of uit de bestuursdienst. Waar dat zinvol is kan het team ook worden uitgebreid met duurzaamheidswerkers uit waterschappen of gemeenten. De provinciale teams werken nauw samen met de betreffende bureaumedewerker uit het team Decentrale Overheden. Bij het regelmatige IPO/LvDO-overleg is ook de coördinator Decentrale Overheden betrokken.

Programmastructuur Leren voor Duurzame Ontwikkeling

Hoofdstuk 6 Financiën

6.1 Activiteiten Programma LvDO 2008-2011 per pijler en in scenario's

Acties Pijler 1		Budget 2004-2007 per jaar	Voorstel Basisbudget 2008-2011 per jaar: Basis	Voorstel bij EXTRA- budgetruimte 2008-2011 per jaar: Verbreding
B1	Netwerk Duurzaam MBO	€ 50.000,-	€ 50.000,-	€ 75.000,-
B2	Netwerk Duurzame Pabo	€ 15.000,-	€ 20.000,-	€ 40.000,-
B3	Verspreiding DO-kennis via Kennisnet	€ 50.000,-	€ 60.000,-	€ 100.000,-
B4	Ontwikkelen DO-inhoud en implementatie: SLO, Cito, APS, Educatieve Uitgevers, etc. (exclusief SLOA-budget)	€ 50.000,-	€ 50.000,-	€ 110.000,-
B5	Projecten begeleiding	€ 20.000,-	€ 20.000,-	€ 100.000,-
B6	Bijeenkomsten: w.o. werkgroep + adviesraad	€ 5.000,-	€ 5.000,-	€ 25.000,-
B7	NIEUW: DHO invlechten	nvt.	€ 115.000,- (VROM+)	€ 115.000,- (VROM+)
B8	Uren coördinatie	€ 50.000,-	€ 60.000,-	€ 90.000,-
Totaal		Was: € 240.000,-	Benodigd basisbudget: € 380.000,-	Basis incl. gewenste verbreding: € 665.000,-

Nieuwe (extra) acties vernieuwing				
N1	Inhoudelijke vernieuwing: aansluiting maken bij.			€ 100.000,-
N2	Verankeren Leren voor DO.			€ 90.000,-
N3	Meer mensen betrekken.			€ 100.000,-
N4	Versterking samenspel school, maat- schappij, overheid (oa. Kidslive!, Scholen voor Duurzh, maatschappelijke stages)			€ 100.000,-
N5	Extra Uren coördinatie			€ 50.000,-
Totaal vernieuwing				Gewenst bij vernieuwing + € 440.000,- extra

Resumé Pijler 1:		Benodigd basisbedrag: € 380.000,-	Gewenst bij verbreding: € 665.000,-
NB. stuurgroep heeft de volgende opties: - Basisbedrag: in ieder geval begroten - Basis + gewenste verbreding - Basis + gewenste vernieuwing - Basis + Verbreding + Vernieuwing			Gewenst EXTRA bedrag bij nieuwe elementen: € 440.000,- extra

Acties Pijler 2		Budget 2004-2007 per jaar	Voorstel Basisbudget 2008-2011 per jaar: Basis	Voorstel bij EXTRA- budgetruimte 2008-2011 per jaar: Verbreding
B1	Activiteiten rijk (incl. pilots tbv generiek)	€ 40.000,-	€ 40.000,-	€ 80.000,-
B2	Activiteiten provincies (incl. pilots tbv generiek)	€ 250.000,-	€ 300.000,-	€ 400.000,-
B3	Activiteiten waterschappen (incl. pilots tbv generiek)	€ 105.000,-	€ 100.000,-	€ 100.000,-
B4	Kennisontwikkeling en overdracht, w.o. verbinding pijler 2 en 3	€ 60.000,-	€ 60.000,-	€ 150.000,-
B5	Ondersteuning programma DO Kabinet, w.o. DO-teams	-	€ 80.000,-	€ 160.000,-
B5	Uren coördinatie	€ 175.000,-	€ 180.000,-	€ 220.000,-
Totaal		Was: € 630.000,-	Benodigd basisbudget: € 760.000,-	Basis incl. gewenste verbreding: € 1.110.000,-

Nieuwe (extra) actie: vernieuwing				
N1	Inhoudelijke vernieuwing.			€ 50.000,-
N2	Meer mensen betrekken.			€ 50.000,-
N3	Verankeren Leren voor DO.			€ 60.000,-
N4	Ondersteunen veranderopgave bestuurlijke en maatschappelijke partijen.			€ 50.000,-
N5	Verbinding beleid en maatschappij: Nieuwe allianties, netwerken dmv. leerkringen, communities of practice.			€ 15.000,-
N6	Extra Uren coördinatie			€ 50.000,-
Totaal vernieuwing				Gewenst bij vernieuwing + € 275.000,- extra

Resumé Pijler 2:		Benodigd basisbedrag: € 760.000,-	Gewenst bij verbreding: € 1.110.000,-
NB. stuurgroep heeft de volgende opties: - Basisbedrag: in ieder geval begroten - Basis + gewenste verbreding - Basis + gewenste vernieuwing - Basis + Verbreding + Vernieuwing			Gewenst EXTRA bedrag bij nieuwe elementen: € 275.000,- extra

Acties Pijler 3		Budget 2004-2007 per jaar	Voorstel Basisbudget 2008-2011 per jaar: Basis	Voorstel bij EXTRA- budgetruimte 2008-2011 per jaar: Verbreding
B1	Kennisontwikkeling en overdracht: - META-leren: analyse projecten; - verbinden grote innovaties	€ 40.000,-	€ 50.000,-	€ 120.000,-
B2	Communicatie-activiteiten divers: - database projecten; - kranten, essays; - bijeenkomsten.	€ 15.000,-	€ 15.000,-	€ 80.000,-
B3	Verbinding pijler 2 (gericht op overheids-organisaties) en pijler 3 (gericht op maatschappelijke initiatieven).	€ 5.000,-	€ 50.000,-	€ 80.000,-
B4	Uren coördinatie	€ 100.000,-	€ 120.000,-	€ 180.000,-
Totaal		Was: € 160.000,-	Benodigd basisbudget: € 235.000,-	Basis incl. gewenste verbreding: € 460.000,-
excl.	Projectengeld provincies voor LvDO: directe subsidie LNV	€ 2.200.000,-	€ 2.200.000,-	€ 2.200.000,-
excl.	Projectengeld provincies voor LvDO: bijdragen provincies zelf	€ 750.000,-	€ 750.000,-	€ 750.000,-

Nieuwe (extra) actie: vernieuwing				
N1	Inhoudelijke vernieuwing.			€ 50.000,-
N2	Meer mensen betrekken.			€ 50.000,-
N3	Verankeren Leren voor DO.			€ 60.000,-
N3	Ondersteunen veranderopgave bestuurlijke en maatschappelijke partijen (college-akkoorden)			€ 60.000,-
N4	Verbinding tussen beleid en maatschappij: - Nieuwe allianties/ netwerken dmv. leerkringen en communities of practice.			€ 15.000,-
N5	Extra Uren coördinatie			€ 50.000,-
Totaal vernieuwing				Gewenst bij vernieuwing + € 285.000,- extra

Resumé Pijler 3:		Benodigd basisbedrag: € 235.000,-	Gewenst bij verbreding: € 460.000,-
NB. stuurgroep heeft de volgende opties: - Basisbedrag: in ieder geval begroten - Basis + gewenste verbreding - Basis + gewenste vernieuwing - Basis + Verbreding + Vernieuwing			Gewenst EXTRA bedrag bij nieuwe elementen: € 285.000,- extra

Acties LvDO Internationaal		Budget 2004-2007 per jaar	Voorstel Basisbudget 2008-2011 per jaar: Basis	Voorstel bij EXTRA- budgetruimte 2008-2011 per jaar: Verbreding
B1	Internationaal verbinden en uitwisselen (wederkerigheid)	€ 20.000,-	€ 40.000,-	€ 50.000,-
B2	UNESCO-leerstoelen ESD	pm	€ 20.000,-	€ 20.000,-
B3	LvDO als focal point DESD 2005-2015	€ 5.000,-	€ 15.000,-	€ 40.000,-
B4	Kennisontwikkeling en onderzoek (w.o. onderzoek ESD-indicatoren)	pm	€ 15.000,-	€ 60.000,-
B5	Leggen van verbindingen tussen projecten LvDO en de NL-vertaling van educatieve programma's uit internationale verdragen.	pm	€ 5.000,-	€ 80.000,-
B4	Uren coördinatie	€ 10.000,-	€ 15.000,-	€ 30.000,-
Totaal		Was: € 35.000,-	Benodigd basisbudget: € 110.000,-	Basis incl. gewenste verbreding: € 280.000,-

Nieuwe (extra) actie: vernieuwing				
N1	Internationaal verbinden, verzoek van diverse organisaties: 6e wereldcongres (WEEC) organiseren			€ 100.000,-
N2	Actieve samenwerking rond DO met maatschappelijke ontwikkelingsorganisaties.			€ 150.000,-
N3	Opzet en ontwikkeling train-the-teacher-programma in ontwikkelingslanden ism. partijen als VN, SIDA, UNECE, UNESCO			€ 200.000,-
N4	Extra Uren coördinatie			€ 50.000,-
Totaal vernieuwing				Gewenst bij vernieuwing + € 500.000,- extra

Resumé LvDO Internationaal:		Benodigd basisbedrag: € 110.000,-	Gewenst bij verbreding: € 280.000,-
NB. stuurgroep heeft de volgende opties: - Basisbedrag: in ieder geval begroten - Basis + gewenste verbreding - Basis + gewenste vernieuwing - Basis + Verbreding + Vernieuwing			Gewenst EXTRA bedrag bij nieuwe elementen: € 500.000,- extra

Programmabrede activiteiten		Budget 2004-2007 per jaar	Voorstel Basisbudget 2008-2011 per jaar: Basis	Voorstel bij EXTRA- budgetruimte 2008-2011 per jaar: Verbreding
B1	Kennisontwikkeling en onderzoeksagenda	€ 50.000,-	€ 50.000,-	€ 50.000,-
B2	Kennisoverdracht en -verankering	€ 60.000,-	€ 60.000,-	€ 100.000,-
B3	Communicatie corporate (huisstijl, LvDO-site, etc.)	€ 30.000,-	€ 30.000,-	€ 40.000,-
B4	Communicatie LvDO actief: -bijeenkomsten + middelen divers - LvDO jaarconferentie - activiteiten Kinderen van nu	€ 115.000,-	€ 120.000,-	€ 300.000,-
B5	Monitoring & evaluatie	€ 15.000,-	€ 20.000,-	€ 40.000,-
B5	Accountant + kleine opdrachten	€ 15.000,-	€ 15.000,-	€ 15.000,-
B4	Uren coördinatie (management, beheer, secretariaat, control, communicatie, monitoring & evaluatie)	€ 260.000,-	€ 260.000,-	€ 280.000,-
Totaal		Was: € 545.000,-	Benodigd basisbudget: € 555.000,-	Basis incl. gewenste verbreding: € 825.000,-

Nieuwe (extra) actie: vernieuwing			
N1	Extra Uren coördinatie		€ 40.000,-
Totaal vernieuwing			Gewenst bij vernieuwing + € 40.000,- extra

Resumé Programmabreed:		Benodigd basisbedrag: € 555.000,-	Gewenst bij verbreding: € 825.000,-
NB. stuurgroep heeft de volgende opties: - Basisbedrag: in ieder geval begroten - Basis + gewenste verbreding - Basis + gewenste vernieuwing - Basis + Verbreding + Vernieuwing			Gewenst EXTRA bedrag bij nieuwe elementen: € 40.000,- extra

6.2 Samenvattend overzicht in scenario's

	Budget per jaar LvDO 2004-2007 Basispakket	Budget per jaar LvDO 2008-2011 Basispakket	Budget per jaar LvDO 2008-2011 Basis incl. Verbreding	Budget per jaar LvDO 2008-2011 Vernieuwing (extra)	Budget per jaar LvDO 2008-2011 Verbreding +Vernieuwing
Pijler 1	€ 240.000,-	€ 380.000,-	€ 665.000,-	€ 440.000,-	€ 1.105.000,-
Pijler 2	€ 630.000,-	€ 760.000,-	€ 1.110.000,-	€ 275.000,-	€ 1.385.000,-
Pijler 3	€ 160.000,-	€ 235.000,-	€ 460.000,-	€ 285.000,-	€ 745.000,-
Internationaal	€ 35.000,-	€ 110.000,-	€ 280.000,-	€ 500.000,-	€ 780.000,-
Programmabreed	€ 545.000,-	€ 555.000,-	€ 825.000,-	€ 40.000,-	€ 865.000,-
Totaal LvDO landelijk + programmabureau	€ 1.610.000,-	€ 2.040.000,-	€ 3.340.000,-	€ 1.540.000,-	€ 4.880.000,-
Projectengeld provincies: directe subsidie LNV	€ 2.200.000,-	€ 2.200.000,-	€ 2.200.000,-	pm	€ 2.200.000,-
Projectengeld: bijdragen Provincies zelf	€ 750.000,-	€ 750.000,-	€ 750.000,-	pm	€ 750.000,-
Totaal LvDO landelijk incl. bijdragen LNV + provincies	€ 4.560.000,-	€ 4.990.000,-	€ 6.290.000,-	€ 1.540.000,-	€ 7.830.000,-
Totaal over 4 jaar: programmaperiode LvDO 2008-2010	€ 18.240.000,-	€ 19.960.000,-	€ 25.160.000,-	€ 6.160.000,-	€ 31.320.000,-

6.3 Overzicht financiële dekking basispakket door LvDO-partners

Participant	Bijdrage LvDO 2004-2007 per jaar in mln.	Te verwachten bijdrage LvDO 2008-2011 per jaar in mln.
LNV	1,5	1,5
VROM	1,13	1,195
BuZa/OS	1	1
OCW	pm*	pm*
EZ	0,2	0,2
V & W	0	0,2
AZ	n.v.t.	n.v.t.
Provincies zelf	0,75	0,75
Unie van Waterschappen	pm*	pm*
Totaal	4,58	4,845

* OCW draagt bij via bestaande middelen die dan specifiek worden ingezet voor het onderwerp Duurzame Ontwikkeling; UvW draagt bij in specifieke projectkosten die hun werkterrein betreffen.

Status: februari 2008

Bijlage 1

LvDO in relatie tot actueel beleid duurzame ontwikkeling

Het Kabinet heeft haar prioriteiten voor deze kabinetsperiode vastgelegd in het coalitieakkoord en uitgewerkt in het beleidsprogramma. Duurzame Ontwikkeling vormt hierbij de rode draad. Duurzame ontwikkeling gaat daarbij niet meer alleen over milieu, maar juist over het in samenhang ontwikkelen van de economie, het sociale kapitaal én het ecologisch kapitaal. Het gaat daarbij over het hier en nu, maar ook over de toekomst, het gaat over Nederland én over de wereld. De nadruk ligt op ontwikkeling, niet meer uitsluitend op het voorkomen van schade en verlies. Het gaat om het creëren van waarde, over de ontwikkeling van samenlevingen, maatschappijen en de wereld. Over kansen.

In het bestaande programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling hebben zes departementen, samen met de provincies en Unie van Waterschappen de ambitie vastgelegd om individuen, (overheids-) organisaties en samenleving toe te rusten om duurzame afwegingen te kunnen maken.

Een nieuwe fase is inmiddels herkenbaar waar het gaat om de maatschappelijke en bestuurlijke verantwoordelijkheid voor Duurzame Ontwikkeling. In de afgelopen jaren is er veel energie gestoken in de 'agendering' en nu zal het gaan om de wijze waarop er naar gehandeld wordt in beleid en bedrijfsvoering, er gaat gewerkt worden aan 'meesterschap voor duurzame ontwikkeling'.

Het simpelweg uitvoeren van het beleidsprogramma is geen voldoende voorwaarde voor daadwerkelijk duurzaam ontwikkelen. Daarvoor zijn nog drie aanvullende dingen nodig:

- **de samenhang en verbinding in het beleid**, tussen verschillende doelstellingen en tussen de pijlers **moet worden geborgd**. Dit is vooral een opgave voor het interne werkproces bij het rijk. Hoe richten we ons werk in gericht op samenhangen, wat vraagt dat van de medewerkers en leiding? Hoe koppelen we onze beleidsdoelstellingen aan onze eigen bedrijfsvoering, ofwel: doen we zelf wat we anderen willen laten doen?
- **nieuwe vraagstukken** rond grote duurzaamheidopgaven (daar waar we nog ver weg zijn van een duurzame ontwikkeling) moeten verkend worden. Grote opgaven rond de wereldwijde afvalproblematiek, ontwikkeling van Delta's, de eiwitproductie en -consumptie zijn vraagstukken waar geen eenvoudig beleidsantwoord voor bestaat, maar waar duurzame ontwikkeling geweldige kansen biedt.

- Het **faciliteren van en verbinden met ontwikkelingen** in de wereld buiten het beleid. De samenleving is op alle fronten in beweging: burgerinitiatieven, bedrijven en ondernemers, banken, financiers, pensioenfondsen, beleggers, wetenschap en kennisinstellingen, adviesbureaus: er is veel enthousiasme, innovatiekracht, energie én kapitaal. Er valt veel te leren, veel synergie te bereiken door krachten te bundelen. Daar wil het kabinet zich ook mee verbinden.

LvDO is voor de overheid een stevige basis voor het contact met de samenleving!

Vanuit dit perspectief biedt de nieuwe fase van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling kansen voor het departement LNV – AZ - VROM - BuZa/OS – EZ – V&W – OC&W – VWS met name in de volgende domeinen:

Generiek:

- Bijdragen aan de opgave om de overheid zelf tot betrouwbare en hoogwaardige partner in duurzame ontwikkeling te maken, door kennisopbouw, competentieontwikkeling en handelingsbekwaamheid (meesterschap) van de ambtelijke organisatie (verticaal en horizontaal);
- Zorgen voor duurzame invulling van beleid, zodanig dat de mondiale verantwoordelijkheid invulling krijgt (voorkomen afwenteling);
- Versterken van de competenties om duurzame afweging bij beleidsontwikkeling en -uitvoering toe te kunnen passen (learning for doing & learning by doing);
- Bij duurzame ontwikkeling gaat het naast vakkennis ook om het leren multidisciplinair (integraal) te werken. Zo zijn ketenbenadering, stakeholderdialoog en systeemdenken nog geen gemeengoed, maar voor duurzame ontwikkeling wel essentieel.
- Het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling zal samen met de ABD werksessies organiseren met projectleiders/ambtelijk verantwoordelijken van hoofddoelen uit het Beleidsprogramma. In deze werksessies staan 'inconvenient questions' centraal. Aan het eind van de sessie kan elke projectleider antwoord geven op de vraag in hoeverre zijn/haar project bijdraagt aan de duurzaamheidsthema's en
- last but not least neemt de ambtenaar (zowel in de beleidsvoering als in de bedrijfsvoering) zelf de volle verantwoordelijkheid om te werken aan een duurzamere samenleving.

Specifiek:

Verkennen van duurzaamheidsuitdagingen per departement:

LNV	
Eiwitketen	Productie en consumptie in de eiwitketen verduurzamen.
MVO	Meer aandacht voor milieu, dierenwelzijn én productkwaliteit. Kortom, duurzamer en maatschappelijk verantwoord ondernemen. Duurzame Ontwikkeling Internationaal, Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, Innovatie en Duurzame Visserij.
Adaptatie ruimte en klimaat	Adaptatie ruimte en klimaat vraagt niet alleen een bestuurlijke en technologische uitwerking maar zeker ook een sterk maatschappelijke oriëntatie.
Toekomst gemeenschappelijk landbouwbeleid	Nederlandse burgers voelen zich erg betrokken bij landbouwbeleid. De betrokkenheid blijkt onder meer uit de grote deelname aan de internetconsultatie.
Van buiten naar binnen werken	Vitaal Platteland / Duurzame dorpen.
Innovatie & initiatieven	Complex biodiversiteit: handelsrelaties, hout, soja en visserij (internationaal).
VROM	
Adaptatie ruimte en klimaat	Adaptatie ruimte en klimaat vraagt niet alleen een bestuurlijke en technologische uitwerking maar zeker ook een sterk maatschappelijke oriëntatie.
Relatie milieu en ruimte	
Randstad 2040	(in relatie met Urgentieprogramma Randstad)
Krachtwijken	Bouwen en wonen in duurzame steden en dorpen.
EZ	
MVO	Intensivering en verbreding MVO.
Cradle-to-Cradle als businessconcept	Prioriteit in Duurzaamheidsberaad EZ en afgeleide vraag: leidt fundamentele omslag ook tot deregulering?
Innovatie voor maatschappelijke thema's	
Energie-voorzieningszekerheid	Maatschappelijke betrokkenheid E-transitie.
BuZa/OS	
Complex klimaat - energiezekerheid - adaptatie en water	Samenhang en verbinding.
Complex Biodiversiteit - handel - voedsel	Samenhang en verbinding, maatschappelijke allianties, draagvlak en consumentenkracht ontwikkelen.
MDG's	Samenhang met Nederlands duurzaamheidsbeleid bij overheid, bedrijfsleven en maatschappelijk middenveld.
Armoedebestrijding	Relatie tussen "Leren" - "Duurzaamheid" - "Armoede" zichtbaar maken en omzetten in actie binnen en buiten Nederland.
OC&W	
Kerdoelen	Kerdoelen realiseren op basis duurzaam burgerschap.
Kwaliteit van de leeromgeving	Duurzaamheid in beleid en bedrijfsvoering.
Cultuurparticipatie	Versterken betrokkenheid kunsten bij maatschappelijke thema's en burgerparticipatie.
Normen en waarden	Een school is de samenleving in het klein. Het is een belangrijke ontmoetingsplek voor mensen en culturen.
Duurzaam Hoger Onderwijs	Netwerkstructuren versterken. Ook in MBO.
V&W	
Transitie Duurzame Mobiliteit	Maatschappelijke uitdaging.
Toekomst van de Luchtvaart	- internationaal (hier en daar); - afwenteling (van Schiphol verplaatsen van last naar...); - license to operate: gebaseerd op maatschappelijke vraag en maatschappelijk draagvlak verdienen.
Integrale Watervisie	
Urgentieprogramma Randstad	In relatie met Randstad 2040.
Mainport Regio Zuid	Analyse en proces gericht op transitie naar duurzaam ruimtegebruik in de regio Rotterdam-Antwerpen (lopend project LNV-V&W-LvDO).
VWS	
De maatschappelijke opgaven zijn: • Veranderende zorgvraag • Langer gezond leven • Betere en veiliger zorg • Grenzen aan de zorg • Biomedische innovatie	Vanuit twee basisvragen: 1. Wat betekent Duurzame Ontwikkeling voor het beleid van VWS voor de korte termijn (5 jaar) en de lange termijn (25 jaar)? 2. Wat betekent dit voor het functioneren of organisatorisch vermogen van VWS?

LvDO heeft hierbij drie posities:

1. Bijdragen aan de kennisontwikkeling en –overdracht in Nederland (onderwijs);
2. Ontwikkelen van kwaliteit voor duurzame ontwikkeling binnen de overheid en
3. Verbinden van de inspanningen in beleid en samenleving.

Tot op heden opereerde LvDO een bescheiden programma met impact. De opgave groeit met de dag, evenals de ambitie voor de komende jaren. Het programma wordt ondernemender, creëert meer maatschappelijke beweging, grijpt sterker in in de kwaliteiten van de overheid om bij te dragen aan duurzame ontwikkeling en biedt inspiratie op die plekken waar onduidelijkheid heerst over de wijze waarop beleid en uitvoering verduurzaamd kunnen worden.

*Leertheater o.l.v.
professor Roel in 't Veld
(uiterst rechts), 2006.*

Leren voor Duurzame Ontwikkeling wordt uitgevoerd door het Programmabureau van SenterNovem

Leren voor Duurzame Ontwikkeling
Catharijnesingel 59
Postbus 8242
3503 RE Utrecht
www.lerenvoorduurzameontwikkeling.info

The logo for SenterNovem features the word "SenterNovem" in a bold, sans-serif font. A blue arc is positioned above the "Novem" part of the name, starting under the "S" and ending under the "m".
SenterNovem